

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

सन्त्यनेके तर्कशास्त्रेषु चिन्तामणिगादाधरीमाथुरीजागदीशी-
सिद्धान्तमुक्तावलीप्रभृतय उत्तमाधिकारिणां तर्कसंग्रहप्रभृतयो
मन्दाधिकारिणामुपकाराय बहुतरास्तच्चार्त्तिकैर्निर्मिता निब-
न्धास्तथापि मध्यमाधिकारिकल्पानामल्पधियामध्येतृणां सुबोधाप-
विविधमतान्तरीयविषयाविभूषितस्तर्कशास्त्रीपवहुविधपदार्थोपपा-
दको न कोप्यथावधि कैश्चिन्निर्मितो निबन्ध इत्यालोच्य तथा-
विधविद्यार्थिनामुपयोगाय श्रीकोण्डभट्टविदुषा तर्कदीपिका नाम
सुप्रसन्नो निबन्धो ऽयं निरमाणि । अयं च निबन्धकारो महा-
महोपाध्यायभट्टोजिदीक्षितभ्रातृपुत्र इति “भट्टोजिदीक्षितमहं
पितृव्यं नौमि सिद्धये” इत्येतत्कृतवैयाकरणभूषणस्थलेखतो
ऽवगत्वा सुव्यक्त एव प्रसिद्धतरतत्कालनिर्णयेनैतत्काल-
निर्णयोपि । एतत्पुस्तकमतीबालभ्यं केवलं काशीस्थराजकीय-
संस्कृतपाठशालास्थपुस्तकागारात्पुरातनमेकमन्ते कीटादिभक्षि-
तकतिपयाक्षरकमशुद्धमासाद्य श्रेष्ठिवरहरिदासमहोदयार्यानिवा-
र्यप्रार्थनया परमपरिश्रमेण च परिशोध्य निस्तार्य च मुम्हनि
स्खलिताति संयोज्य च सुविचारेण तत्रतत्रोपयुक्तान्यसरा-
णि वाराणसेयसंस्कृतसेरिजाख्यपुस्तकावल्यां विद्यारसिकाना-

श्रीगणेशाय नमः ॥

पदार्थदीपिका प्रारम्भः

श्रीमत्सिद्धिकरं कान्तं रमोमारमणात्मकम् ।

दयासिन्धुं चिदानन्दं सितासितमुपास्महे ॥ १॥

इह खलु चतुर्थपुरुषार्थहेतुभूतमात्मतत्त्वज्ञानप्राप्तयन्ति ।
तच्च पदार्थतत्त्वनिर्णयाधीनमिति पदार्थतत्त्वमत्र विविच्यते ॥
तत्र—

प्रामितिविषयः पदार्थः ॥

स द्विधा भावो ऽभावश्च । भावाः पदेव द्रव्यगुणकर्मसा-
मान्यविशेषसमवायभेदात् । तत्र—

द्रव्यत्वजातिमद्, गुणाश्रयो वा द्रव्यम् ॥

तच्च पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनोभेदाश्र-
या । तत्र—

पृथिवीत्वजातिमती गन्धवती वा पृथिवी ॥

मणिमुक्तावज्जादावप्यनुद्भूतगन्धोस्त्येवेति न तत्राव्याप्तिः ।
तद्भस्मनि गन्धोपलम्भेन तत्रापि गन्धकल्पनात् । मण्यादयः
गन्धवन्तः गन्धवद्भूम्पारम्भकावयवारब्धत्वात् महापटवत् । अथ
वा गन्धवत्त्वं गन्धसमानाधिकरणजलावृत्तिजातिमत्त्वम् । ग-
न्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वादिकमादाय जलादावतिव्याप्तिरार-
णाय जलाऽवृत्तीति । एतेन नानागन्धवदारब्धपदार्थस्य निर्ग-
न्धत्वपक्षेऽपि न तत्राव्याप्तिस्तादृशपृथिवीत्वसत्त्वात् । सा च

(२)

मुपकारायैककर्तृकत्वाद्द्वैपाकरणभूषणेन सहैव चैकास्मिन् पुटके
संपुद्रये । संप्रार्थये च सर्वान्तःप्रेरकं परमेश्वरं विश्वनाथं सदा
पठनपाठनादिमचारेण माषकीनं संशोधनादिकं मुद्रणायासं वि-
द्वज्जनः सफलपतादिति ।

माघ वदि १३ सोमे

सं० १९५६

}

काशीस्थराजकीयसंस्कृत-
पाठशालाध्यापकः पद-
वर्धनोपनामको

रामकृष्णशास्त्री ।

रूपे

रूपे

रूपे

श्रीगणेशाय नमः ॥

पदार्थदीपिका प्रारम्भः

रूपे

रूपे

रूपे

श्रीमत्सिद्धिकरं कान्तं स्मोमारमणात्मकम् ।

दयासिन्धुं चिदानन्दं सितासितमुपात्महे ॥ १॥

इह खलु चतुर्थपुरुषार्थहेतुभूतमात्मतत्त्वज्ञानमाप्नन्ति ।
तच्च पदार्थतत्त्वनिर्णयाधीनमिति पदार्थतत्त्वमत्र विविच्यते ॥
तत्र—

प्रामितिविषयः पदार्थः ॥

स द्विधा भावो ऽभावश्च । भावा पदेव द्रव्यगुणकर्मसा-
मान्याविशेषसमवायभेदात् । तत्र—

द्रव्यत्वजातिमद्, गुणाश्रयो वा द्रव्यम् ॥

तच्च पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्मनोभेदानव-
धा । तत्र—

पृथिवीत्वजातिमती गन्धवती वा पृथिवी ॥

मणिमुक्तावज्जालावप्यनुद्भूतगन्धोस्त्येवेति न तत्राव्याप्तिः ।
तद्भस्मनि गन्धोपलम्भेन तत्रापि गन्धकल्पनात् । मण्यादयः
गन्धवन्तः गन्धवद्भूम्पारम्भकावयवारब्धत्वात् महापटवत् । अथ
वा गन्धवत्त्वं गन्धसमानाधिकरणजलाद्युत्तिजातिमत्त्वम् । ग-
न्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वादिकमादाय जलादावतिव्याप्तिशर-
णाय जलाऽदृच्छीति । एतेन नानागन्धवदारब्धपदार्थस्य निर्ग-
न्धत्वपक्षेऽपि न तत्राव्याप्तिस्तादृशपृथिवीत्वसत्त्वात् । सा च

तेजस्त्वजातिमदृष्णस्पर्शवद्वा परमकाशरूपवद्वा तेजः ॥

नित्यमनित्यं च । परमाणुरूपं नित्यं कार्यरूपमनित्यम् । तदपि त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमादित्यलोके । इन्द्रियं चक्षुः रूपतज्जातितद्द्रव्यतद्गतजातिगुणकर्मणां ग्राहकं कृष्णताराग्रवर्त्ति । तच्चैजममेव, रूपादिषु पञ्चतु रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् आलोकवत् । पूर्ववद्गतीतवयामलकादौ व्यभिचारशरणायैवकारः ॥

ननु रूपवान् परमाणुश्चक्षुषा कुतो न गृह्यते । चाक्षुषमत्यक्षे विषयद्रव्यगतं रूपं महत्त्वं हेतुः परमाणौ तन्नास्तीति चे, सर्वाकाशात्मादयः कुतो न गृह्यन्ते । विषयगतं रूपं महत्त्वं चेति द्वयमपि हेतुरिति चे, चार्हे तत्तत्वारिस्यं तेज उष्ण वा कुतो न गृह्यते । उच्यते । द्रव्यचाक्षुषमत्यक्षे विषयगतमुद्भूतरूपं महत्त्वं च कारण, परमाणुर्न महानाकाशो न रूपवान् तत्तत्वारिस्यं तेजश्च नोद्भूतरूपवत् । तद्रूपस्यानुद्भूतत्वात् । एव चाक्षुषमत्यक्षे विषयगत उद्भूतस्पर्शापि हेतुः । बाहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यमत्यक्षमात्र एव महत्त्वरूपस्पर्शाणां लाघवादेतत्त्वात् । तथा च मदीयादिप्रभाया रूपमात्रं गृह्यते तेन तदाश्रयद्रव्यमनुमीयत इति सिद्धान्तः । प्रमाणब्दोपि तद्रूपवाचक एवेत्पाहुः ॥

नन्वेवमपि अन्यकारस्थो घटोऽपि गृह्येत द्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगोऽपि हेतुरिति चेत्, न, चक्षुरूपस्य सुवर्णरूपस्य वा अंधकारेपि संयोगसत्त्वादिति चेन्न । द्रव्यमत्यक्षे उद्भूतानाभिभूतरूपालोकसंयोगस्य हेतुत्वात् । चक्षुरूपस्योद्भूतत्वाभावात् सुवर्णरूपस्याभिभूतत्वात्तत्संयोगेऽपि न प्रत्यक्षम् । विषयश्चतुर्धा भौमं दिव्यमादर्यमाकरजं च । पार्थिवमाग्नेयं तेजो भौममग्न्यादि । अपिन्पनं तेजो दिव्यं विद्युदादि । उभयेऽप्यनभौदर्यं भासितान्नस्य

पीतजलस्य च पाचनात् । खनिजमाकरणं सुवर्णादि ॥

ननु सवर्णं न तेजः परमकाशकरूपविरहात् उष्णस्पर्शी
भावाच्चेति चेन्न । अभिभूतरूपस्पर्शयोस्तत्र स्वीकारात् । पीत
रूपवन्तः पार्थिवभागास्तत्र मिलिताः संतीति तदीयरूपस्पर्शभा
तयोरभिभवस्तम्भवत्येव । चलत्सजातीयग्रहणकृतसमग्रदणं
भिभवस्तारक्ष्यद्वान्मन्दस्येव ॥

महिंसकास्तु पीतरूपवत् द्रव्यान्तरमेव सुवर्णमूचिरे ।
तत्र । द्रव्यान्तरकल्पने गौरवात् ॥

अन्ये तु हरिद्रादिवापीतरूपवत्स्यात्पृथिव्येव सुवर्णमित्याहुः ।
तत्र । अत्यन्तानलसंयोगाद्भस्मापत्तेः ॥

वायुत्ववाग्निरूपस्पर्शवान्वा वायुः ॥

सोपि द्विषा नित्योऽनित्यश्च । परमाणुरूपो नित्यः का
र्यरूपोऽनित्यः । सोपि शरीरेन्द्रियविषयमाणभेदात् चतुर्धा ।
शरीरं वायुलोके पिशाचादीनां च । इन्द्रियं त्वक् सकलशरीर-
व्यापकम् । विद्वानाद्यां तत्तत्त्वेपि तन्मनोयोगस्य स्वप्नजन-
कत्वात् तदा स्वाप्नज्ञानमेव न स्वाप्नादिपुरीतत्वेवं परं नास्ति
अतस्तस्या मनःप्रवेशे ज्ञानशून्या गृणुतिर्भवति, ज्ञानमात्रे त्व-
न्मनोयोगस्य हेतुत्वेन तदानीं तदभावाज्ज्ञानाभावोपपत्तेः ।
तनु वायवीयमेव रूपादिषु पञ्चसु स्पर्शस्यैवाभिष्यञ्जकत्वात्
अक्षमक्षिमन्त्रिर्न्याभिष्यन्जकव्यनयवनवत् । एकादां -
कस्तर्जाभिष्यञ्जके व्यभिचारवारणार्थवकारः । तन्वोद्भूतस्य
ज्ञानजायितव्यमात्रोद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यतद्गुणतज्ज्ञानितव्यमात्रा
नां ग्राहकम् । अत उद्भूतरूपाभावात्तत्वारित्यं नेतो, रूपाभा
वादायुष्य त्वचा न मृदने, किं तु तत्स्पर्शमात्रं मृदने तदाभ
यत्वेन वायुानुशीपते इति सिद्धान्तः । एवं मदीयवत्तुयन्द्रा

दिग्भापि न त्वचा गृह्यते उद्धृतस्पर्शाभावात् ॥

मीमांसकस्तु उद्धृतस्पर्शवद् द्रव्यं त्वचो योग्यं लाघवात्
न तु रूपमपि तत्र प्रवेश्यं गौरवात् । अतो वायुरपि स्पर्शनप्र-
त्यक्ष एव । अत एव वायुं स्पृशामीत्यनुभवः । अन्यथा घटादेः
स्पर्शो गृह्यते तेन तद् द्रव्यमनुमीयते इति वक्तुं शक्यत्वात्
किमपि द्रव्यं स्पर्शनप्रत्यक्षं न स्यात् । किं च चक्षुषा रूपं
गृह्यते घटादि तदाश्रयत्वेनानुमीयतइत्यपि स्यात् । तथा च
द्रव्यमतीन्द्रियमेव स्यात् । एवं महदुद्धतरूपवद् द्रव्यं चक्षुर्गोप्यम् ।
अतः प्रदीपचन्द्रादिग्भापि चक्षुर्ग्राहीवेत्याहुः । विषयस्तु वृ-
क्षादिकम्पजनकः । प्राणः पञ्चधा प्राणापानव्यानोदानस-
मानभेदात् ॥

शब्दाश्रय आकाशः ॥

स च तत्कार्यस्य शब्दस्य सर्वत्रोपलम्भात् विभुः, लाघ-
वादेको नित्यश्च श्रोत्रं तदीयमिन्द्रियम् । अष्टाविशेषोपगृही-
तकर्णशृङ्गुल्यवच्छिन्नं मधः श्रोत्रम् । वधिरस्यादृष्टविशेषाभा-
वाल श्रोत्रमस्ति ॥

कालिकपरत्वापरत्वानुमेयः कालः ॥

स चैकोपि वर्तमानातीतमभिष्यत्किञ्चोपाधिवशाद् वर्तमाना-
दिसंज्ञा लभते । पाकपठनादिक्रियावशात् पाचकपाठकादिव्य-
पदेशवत् ॥

दिगेका नित्या दैशिकपरत्वापरत्वासाधारणकारणम् ॥

सा चेन्द्रवमाग्निनिर्कृतिवरुणवायुकुवैरेशानग्रहानन्तरूपो-
पाधिवशात् पूर्वादिभेदेन दश संज्ञा लभते । एतौ दिक्कालौ
जगदाधारौ जगद्धेनु च । इहेदानीं करोमीति सर्वानुमवात् ॥

आत्मत्वसामान्यवान् ज्ञानाश्रयो वा आत्मा चिभ्रनित्य-

इचेति ॥

स द्विधा जीवेश्वरभेदात् । सुखाद्याश्रयोहम्भत्ययवेद्यो
जीविः ॥

नन्वहं गौरो ऽहं जानामीतिसामानाधिकरण्योपलम्भाद्वो-
रत्वादिरूपवति ज्ञानसुखाद्याश्रयता सिद्ध्यतीति देह एव आत्मा
स्यात् । न च शरीरनात्मा ज्ञानशून्यत्वात् । तदपि शरीरं ज्ञानशून्यं
पार्थिवत्वात् घटवदित्यनुमानात् सिद्ध्यतीति वाच्यम् । घटस्य
केवलपार्थिवत्वाज्ज्ञानशून्यत्वेऽपि भूतसमुदायात्मकत्वात् शरीरस्य
ज्ञानवत्त्वसम्भवात् । केवलचूर्णादौ रागाभावेषु चूर्णपर्णादिसमुदा-
ये ताम्बूले रागोत्पत्तिवत् । अहं ज्ञानवानिति प्रत्यक्षबाधेनानुमान-
स्य शरीरे ज्ञानाभावाऽसाधकत्वाच्च बन्धिरनुष्णः कृतकत्वात्
घटवदित्यनुमानवत् । स्वीचक्रुश्च देह एवात्मेति चार्वाकाः ।
एवं काणोहं बधिरोहमिति इन्द्रियधर्मसामानाधिकरण्यादिन्द्रि-
याण्येवात्मेत्यपरे वदन्ति, तत्कथं नित्यो विभुरात्मेति सङ्गच्छेत
इति चेन्न । शरीरेन्द्रियाणामनित्यत्वेनात्मत्वासम्भवात् । न
चात्माप्यानित्य एवास्तु, कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । ध-
र्मो धर्मशास्त्रवैयर्थ्यापेक्षेः । किं च काश्चिदुत्पत्तिमारभ्यैव रूपभा-
ग्यादिमान् नान्य इति नियमायाऽदृष्टविशेषो हेतुर्वाच्यः स चै-
तज्जन्मनि न सम्पादित इति तत्सम्पादकजन्मान्तरयोग्यात्मसि-
द्धिः । अनेकजन्मयोगिनश्च नित्यतैव नाशकाभावात् । न
च स्वतन्त्र ईश्वर एव स्वेच्छावशात् स्वसृष्टमाणिष्वेवं
करोति कुलाल इव स्वनिर्मितघटेषु क्वचित् दुग्ध-
योगं क्वचित् घृतपुरीषयोगमिति वाच्यम् । अचेतनइव चेतने
तथा व्यवहारे वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । दृश्यते च कुलालादेरेव
घटादिवस्तुतेषु निर्निमित्तकतया व्यवहारे वैषम्यादिप्रयुक्ता नि-

न्देति । न चायं नित्यः परमाणुरूप एवास्तु, सकलशरीरव्यापि-
मुखदुःखाननभयमसङ्गात् । परमाणुरूपवत् ज्ञानादेस्तद्वर्त्मस्या-
प्रत्यक्षत्वापत्तेरन्य । स च भविशरीरं भिन्नः सुखदुःखाद्ययौग-
पधादौचिन्याच्च । अन्यथा परकीयसुखदुःखानुसन्धानमसङ्गा-
च्च हस्तपादादिभेदस्येव शरीरभेदस्याप्रयोजकतयानुसन्धाना-
ऽप्रयोजकत्वात् जातिस्मरणां जन्मान्तरीयार्थस्मरणानापत्तेरचे-
ति दिक् । दुःखासमानाधिकरणज्ञानवान्नित्यज्ञानाभयो वा ई-
श्वरः । स च सकलकार्यकर्तृत्वेन सिद्ध्यतीति वक्ष्यते ॥

आत्मतद्वगुणादिमत्यक्षकरणं मनः ॥

तच्च परमाणुगारिमाणं भविपुरुष भिन्नं यत्रयत्रेन्द्रिये सं-
युज्यते ततस्ततो ज्ञानमुत्पद्यते । अतो युगपदनेकेन्द्रियैर्ज्ञानाभा-
वोपपत्तिः । अन्यथा युगपद्रूपशब्दादिग्रहणापत्तौ व्यासज्ञान-
ज्ञातमित्यनुभवानापत्तेः । तथा च गौडिमसूत्रं “युगपज्ज्ञानानु-
त्पत्तिर्मनसो लिङ्ग” मिति । अत एव मनो विभुः निःस्पर्शद्र-
व्यत्वात् आकाशवदिति भीमांसकोक्तमपास्तम् । अवधानिनां
तु अभ्यासविशेषात्मेरण्या सन्निति मनासि क्रियया तत्तदिन्द्रि-
यैर्योगाज्ज्ञानकमिकत्वेपि यौगपद्याभिमानमात्रम् ॥

मन्वन्तकारोपि निःस्पर्शवत्त्वात् क्रियावत्त्वादिलक्षणरूप-
वत्त्वाच्च पृथिव्यादिभ्यो भिन्नं दृश्यमस्तीति कथं नचैव
द्रव्याणि इति चेत् । मैवम् । तस्य रूपवद्द्रव्यत्वे चक्षुषा ग्रहणं
न स्यात् । द्रव्यचाक्षुषमात्रे लब्धतानभिभूतरूपवदालोकसंयोग-
स्य हेतुरयात् । न च चक्षुर्गोलकवृत्तितामसेन्द्रियान्तरादन्धकार-
ग्रहः । इन्द्रियान्तररूपने गौरवात् । किं चान्धकारसमनियत
आलोकाभावो ऽवश्यमभ्युपेयः । तथा च तेनैवारोपितनीलरू-
पेणान्धकार इति व्यवहारसम्भवाच्च द्रव्यान्तरं तयः । अति-

गौरवात् । तस्मादुद्धृतानभिभूतरूपवदालोकाभावसमूहस्तम् ॥

गुणत्वजातिमन्तो गुणाः ॥

ते च रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापारिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुह्यत्वद्वयत्वस्नेहबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषमयस्नधर्माधर्मसंस्कारशब्दाश्चतुर्विंशतिरेव ॥

तत्र रूपत्वजातिमद्गुणम् ॥

पृथिव्यादित्रयवृत्तिः । शुक्लधीतहरितरक्तकृष्णकपिलचित्रधेदात्सतथा । तदवान्तरजातयस्तु असङ्ख्याताः । तत्र शुक्लभास्वरं तेजसि । परमकाशकतावच्छेदकजातिविशेषो भास्वरत्वं तद्गङ्गाभास्वरम् । शुक्लमेवाभास्वरमपाकजमप्सु पद्मविधोमचित्रम् । पाकजं पृथिवीपरमाणौ सतविधमपि अपाकजमेव पृथिवीद्वयणुकादौ । तत्रावयविरूपं कारणम् । एवं रसादावपि । धीर्मासकास्त्वेकैका एव नीलपीठारुणादिव्यक्तयो नित्याश्च । ताश्चोत्पद्यमानघटादौ घटत्वादिवत्संसृज्यन्ते इति रूपवान् घट इत्यादिमतीतिः । घटादेनाशे च व्यक्त्यन्तरे घटत्वादिवदेव वर्धन्त इत्याहुः । तत्र । एवं हि घटत्वादिवज्जातित्वापत्तेः । नित्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यमिति तल्लक्षणयोगात् । इष्टापत्तौ नीलनीलतरादिव्यवहारानापत्तेः । नहि भवति गोत्वतरो गोत्वतम इति । किं नीलद्रव्यस्य पाकेन रक्तताया दर्शनस्यले पूर्वनशस्याऽकामेनाप्यभ्युपेयत्वाच्च किं चिदेतत् ॥

रसत्वजातिमान् रसः ॥

पृथिवीजलवृत्तिः । मधुराम्लकटुतिक्तकषायलवणधेदात् पोठा । मधुरो ऽपाकजो ऽप्सु पद्मविधोपि । पाकजः पृथिवीपरमाणौ द्वयणुकादावपाकजः ॥

गन्धत्वजातिमान् गन्धः ॥

पृथिवीमाप्रवृत्तिः । जलादौ तूष्णम्भक्रमगमत एव लोहि-
तस्फटिक इतिवत् प्रतीयते । अत एव पुष्पाद्युपरिसमागतवा-
युना पुष्पाद्यवयवा एव नीयन्ते इति सिद्धान्तः ॥

नन्वेवं पुष्पादेः सञ्छिद्रता, कस्तूर्यादेः परिमाणन्यूनता च
स्यादिति चेन्न । भोजकाऽदृष्टवशात् पुनर्भागानां पूरणाभ्युपग-
मात् । एव चित्कर्पूरादौ तथात्वस्येष्टत्वात् । सुरभिरसुरभिश्चेति
द्विधा, सोऽपि पाकजः परमाणौ द्व्यणुकादावपाकजः ॥

स्पर्शस्वजातिमान् स्पर्शः ॥

पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिः शीतोष्णानुष्णाशीतभेदाधिविवा ।
शीतोऽप्सु । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः । वा-
यवपाकज एव पृथिवीपरमाणौ पाकजः पृथिवीद्व्यणुकादावपा-
कजः । कोमलकठिनचित्त्रभेदात् अनेकधा ॥

ननु कथं रूपस्पर्शविवेचित्राणुदाहृतौ रसगन्धयोरपि ह-
रीतकपादौ विचित्रयोर्दक्षेणात् । न च तत्र नानारससमुदाय
एव भासते यद्वा हरीतकीति व्यवहारादिति वाच्यम् । रूप-
स्पर्शयोरप्येवमापेक्षः । चित्ररूपवति अत्र इयममत्र रक्तमित्या-
द्यनुभवाद्व्यवहाराच्चेति चेत् । उच्यते । न तावन्नीलपितारग्वे
नीलं सम्भवति, समवायेन नीलं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वमन्व-
न्धेन नीलेतरस्य प्रतिबन्धात्त्वात् । अन्यथा पीतावच्छेदेनापि
नीलापेक्षः । नापि परस्परप्रतिबन्धादुभयोरसम्भवेन नीरूपत्व-
मेवास्तिवति वाच्यम् । अतीन्द्रियतापेक्षः । विषयगतोद्भूतरूपस्य
प्रत्यक्षहेतुतायाः भागभिहतत्वात् । तस्मात्नीलीतादिविलक्षण-
मेव चित्रं सत्र जन्यतइति वक्तुं शक्यत्वात् । एव स्पर्शस्यवधेय-
म् । गन्धरसयोस्तवस्वीकारेऽपि न सतिः । तयो प्रत्यक्षाहेतुत्वा-
त् । के चिन्तु चित्ररसगन्धावपीच्छन्ति । तन्तु वर्द्धमानादिभ्य-

नादृतम् ॥

ननु रूपादयः पृथिवीपरमाणावेव पाकजा इति कथं सङ्ग-
च्छताम् । आमपाकनिक्षिप्तघटादानांपि पूर्वरूपनाशपरोत्पत्त्योर-
नुभवसिद्धत्वादेति चेत्सत्यम् । घटमध्येपि पाकजरूपाद्यनुभव-
सिद्धं तच्च तथाग्निसंयोगं ज्ञापयति अग्निसंयोगस्यैव पाकज-
नकत्वात् । तथा च घन्मभिधातात् तत्र परमाणुपर्यन्तं घटाव-
यवतदवयवानां विभागः । ततः परस्परसंयोगनाशः । ततो वि-
शकलितेषु तन्तुषु घटनाशवदसमवायिकारणनाशात् द्रव्यनाशे
स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्ते तत्र कदाचित्समानाग्निसंयोगा-
देकजातीयं, विलक्षणञ्च परस्परविलक्षणं रूपमुत्पद्यते, पुनर्भो-
जकादृष्टसहकृत ईश्वर एव सृष्ट्यादाविव द्व्यणुकादिक्रमेण पूर्वव-
देव तादृशरेखोपरेखासंस्थानवत् करोति । तथा च परमाणुरू-
पाद् द्व्यणुके सतः त्र्यणुके इति क्रमेण पूर्वकुलालनिर्मितमट्टव-
त्तत्रापि रूपाद्युत्पत्तिरिति भवति परमाणावेव पाकजरूपरसगन्ध-
स्पर्शाः न द्व्यणुकादाविति । घटादावेव पाकाभ्युपगमे कठिनघ-
टादिमध्यभागे घन्मप्रवेशान्मध्येपि पूर्वरूपादिनाशनवीनोत्पत्ती
न स्यातामिति काणादाः ॥

नैवायिकास्तु घटादयः सच्छिद्राण्येव द्रव्याणि, कथमन्य-
था भाण्डान्तर्गतौदनादिपाकः कथं वा तन्मध्यवर्तिजलस्पन्दन-
मस्रवणे । तथा च तद्द्वारा प्रविष्टवन्दिना मध्येपि पाकसम्भ-
वाद्गौरवग्रस्तनिष्प्रमाणकपूर्वनाशनवीनोत्पत्तिकल्पनां तदुत्पाद-
नायेश्वरे भारं च न सहन्ते । तथा च तन्मते घटादावपि पाकः
सिध्यति ॥

ननु संयोगस्योभयनिष्ठत्वाद् घटादाविव वन्हादावपि रू-
पादयः कुतो न भवन्तीति चेत्, सत्यम् । समवायेन पाकजरूपं

मति पृथिवीत्वेन हेतुत्वात् नन्देस्तेजस्त्वात् । इदमेव च पृथिवी-
त्वजातौ ममाणम् ॥

ननु मतद्वयेऽप्यग्निसयोगादेकस्माद्विलम्बणा भिन्नाश्च रूपा-
दय कथं मायभावभेदादिति चेन्न । तस्य वैलक्षण्यप्रयोजक-
त्वात् । अन्यथा घटादीनामपि घटादिवत्परस्परवैलक्षण्यप्राप्ति-
रिति चेन्न । रूपवति घटे रूपान्तरानुत्पत्तेः रूपं मति रूपं प्रति-
बन्धकमिति सर्वसिद्धम् । एवं रसादावपि । तथा च प्रतिबन्ध-
काभावरूपतत्त्वज्ञावकारणभेदवैलक्षण्याभ्यां भेदवैलक्षण्ये द्वित्व-
भित्वादिजद्वयणुकपणुकानुत्पन्नस्वत्वदीपित्वमहत्वेऽप्येव भेदा-
दि । के विष्णु अग्निसंयोगभेदादेव भेदमाहुस्तेषामप्युत्पादौ
गतिर्विधित्वा ॥

ननु स्पर्शस्य पाकजत्वे किं मानम् । नहिरूपरसादिवत्पाको-
त्तरं स्पर्शान्तरमनुभूयते । न च चांडालस्पर्शनिषेधगोत्राक्षणस्प-
र्शविभक्त्युपपत्त्या तत्सिद्धिरित्याचार्यैरुक्तं युक्तम् । तत्र स्पर्शपद-
स्य संयोगपरत्वात् । अन्यथा गङ्गास्पर्शविधिकर्मनाशाजलस्पर्श-
निषेधानुरोपाज्जले ऽपि दीपाग्निस्पर्शनिषेधपरमेष्ठ्यराशिं वयदी-
पस्पर्शविधेरनुरोधात्तेजसि तत्सिद्ध्यापत्तेरिति चेन्न । पूर्वं काठिन-
स्य पाकेन कोमलतायाः पूर्वं कोमलस्य पाकेन काठिन्यस्य वा-
नुभवासिद्धत्वेन रूपादिवत्पाकजत्वासिद्धेः । न च काठिन्यकोम-
लत्वे संयोगविशेषौ । बाल्यपत्वापत्तेः । एते रूपरसगन्धस्पर्शा उ-
द्भूतानुद्भूता द्विधा । उद्भूतत्वं जातिस्तदभावो अनुद्भूतत्वमिति
माह्वः । अनुद्भूतत्वं जातिस्तदभाव उद्भूतत्वमिति माणि
काराः ॥

संख्यात्वजातिपती संख्या ॥

एकत्वाद्वित्ववहुत्वभेदाविधा । सकलद्रव्यवृत्तिः । तत्रावप-
न-

गतैकत्वेनावर्गविन्येकत्वं जन्यते द्वित्वादौ तु विशेषः । घटद्वये
चक्षुरादिसंयोगे सति तत्रायमेको ऽयमेक इत्यपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वो-
त्पत्तिरनन्तरं द्वित्वद्वित्वत्वनिर्भिकल्पकं ततः सविकल्पकमनन्त-
रमिमौ द्वावेति प्रतीतिर्भवति । तत्र घटद्वयवृत्त्येकत्वद्वयमसमवायि-
कारणम् । अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणम् । द्वौ घटौ समवायिकारण-
म् । एवं बहुत्वोपि । अपेक्षाबुद्धिर्नाशात् द्वित्वादिनाशः । अत
एव अपेक्षाबुद्धिः सणचतुष्टयस्याधिना । अन्यथा द्वित्वविशेष-
द्रव्यप्रत्यक्षायोगात् । नाज्जिज्ञानेच्छामयत्नादयस्तु द्विसणस्यापि-
न एवेति सिद्धान्तः । द्व्यणुकत्र्यणुकादिगताद्वित्वमिस्त्वादेर्भगव-
दपेक्षाबुध्योत्पन्नस्य च निमित्तकारणादृष्टनाशाच्चाक्षः । नन्वयमेको-
यमेक इत्यादिद्रव्यप्रयादिविषयापेक्षाबुद्ध्या द्वयोर्द्वित्वं त्रिषु त्रित्व-
मित्यादिनिघमः कुत , वैपरीत्यस्य दुर्वारत्वात् । समवायिकारणा-
दिसाम्ये कार्यवैलक्षण्यं वाक्यम् । न चैकत्वद्वयं द्वित्वे त्रयं त्रित्वे
हेतुरिति वाच्यम् । एकत्वे द्वित्वाद्यभावात् द्वित्वोत्पत्तेः प्राग् द्रव्ये-
पि तदभावात् द्वित्वे द्रव्यद्वयं हेतुरित्यस्याप्यसम्भवात् । न च
प्रागभावादेतदुत्पत्तिरित्याचार्योक्तं युक्तम् । तस्य वैलक्षण्यामपो-
जकत्वात् । अन्यथा कार्यवैलक्षण्यात्कारणवैजात्यकल्पनोच्छेदाप-
त्तिरिति चेत् । उच्यते । केवलापेक्षाबुद्ध्या द्वित्वद्वित्वसहितया त्रित्वं
तत्सहितया चतुष्टमित्यभ्युपगमात् । द्वित्वं द्वयोरेव कुत इति
चेद् । तत्रैव तत्प्रागभावसत्त्वादिति गृहाण ॥

परिमाणत्ववत् परिमाणम् ॥

सकलद्रव्यवृत्तिः । तच्चतुर्विधम् । अणुमहर्षिर्धृस्वभेदात् ।
तत्रोत्कृष्टाणुत्वह्रस्वत्वे परमाणुमनसोर्नित्ये । अपकृष्टे द्रव्यणुके ।
एवं महत्त्वदीर्घत्वे उत्कृष्टे नित्ये आकाशादौ विभुत्वशब्दवाच्ये ।
अपकृष्टे अन्ये तरतमभावेन ऽणुकादौ स्तः । चित्त्वादायलकम-

प्रिति व्यवहारस्तु अपकृष्टमहत्वाद्गौणः । एवं मांशोर्वा मनो हृत्स्व
इत्यपि अपकृष्टदीर्घत्वाद्गौणः । तत्र द्व्यणुकपरिमाणं परमाणुद्वि-
त्वं संख्यायोगिनिः । द्व्यणुकगतचहुत्वात् व्यणुके महत्त्वम् । घटादौ
च कपालमहत्त्वम् । यद्यचित् यद्यचिद्गुह्यत्वं संख्या विलक्षणमहत्त्वे
हेतुः । तूलपिण्डपरिमाणविशेषे अवयवप्रचयः कारणम् ।
स च प्रशिथिलः संयोगः ॥

घटः घटास्पृशगित्यनुभवसिद्धपृथक्त्वजातिमत्पृथक्त्वम् ॥

तदपि संख्यावदेव सर्वद्रव्यवृत्ति एकपृथक्त्वद्विपृथक्त्वत्रि-
पृथक्त्वादिभेदेन अनेकधा । अवयवगतैकपृथक्त्वादवयवविन्ये-
कपृथक्त्वमुत्पद्यते । रूपं रसात्पृथक् इति तु भिन्नत्वाद्गौणः प्रयो-
गः । ननु भेदेनैव घटः घटास्पृशगिति व्यवहारोपपत्तौ पृथक्त्वा-
रूपगुणे किं मानामिति चेत् । अत्राचार्याः । अन्यारादितर-
तैदिकशब्दाच्चूत्तरपदात्रादियुक्ते इति व्याकरणसूत्रेण पृथक्त्व-
वाचकपदयोगे विधीयमानपञ्चम्यनुरोधेन तत्स्वकारः । महा-
भाष्ये ऽन्येत्यर्थग्रहणमभ्युपेत्य तदर्थवाचकतरादिपदयोगेपि
पञ्चम्यसिद्धेस्तस्य सूत्रे प्रत्यारूपात्त्वात् । भेदस्य अन्यपदार्थ-
त्वेन विवक्षणे च तद्वाचकपदयोगाविशेषात् घटादन्वो विलक्षण
इत्यादाविव घटो नेत्यत्रापि पञ्चम्यावचेः ॥

संयुक्तावित्यनुभवसिद्धसंयोगत्वजातिमान्संयोगः ॥

सर्वद्रव्यवृत्तिः । सत्रिविधः । अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः
संयोगजश्च । निष्क्रियस्य स्वाणोः क्रियावता पक्षिणा सहा-
यः । मल्लयोर्भेषपोर्वा द्वितीयः । अङ्गुलीतरुसंयोगात्कायतरु-
संयोगोन्त्यः । सोऽयं संयोगो द्विनिष्ठः घटघटौ संयुक्तौ इति मत्स्य-
यात् । घटे पटस्य पटे घटस्यान्य एव संयोगः । अन्यथा घटः
पटसंयुक्त इति तत् घटो घटसंयुक्त इत्यपि प्रतीत्यापत्तेः । तथा

चैकद्रव्यवर्त्येव संयोग इति प्रीप्तासकाः ॥

घटपटौ विभक्ताविति प्रतीतिसिद्धविभागत्वजातिमान् वि-
भागः ॥

सर्वद्रव्यवृत्तिः संयोगतः । हिमवार्द्धिर्धौ । विभक्ताविति म-
योगस्तु संयोगाभावयोगात् गौणः । शेषं पूर्ववत् ॥

परस्त्वन्नातिमत् परत्वम् ॥

तत् द्विविधं कालिकं दैधिकं चेति । आद्यं जन्यद्रव्ये एव ।
द्वितीयं मूर्ते एव । इयत्तावाच्छिन्नपरिमाणं मूर्धस्त्वस्युत्पत्ते तदा-
श्रयो मूर्तम् । तथाहि । कुवस्वविरपिण्डयोरयमस्माद्बहुतरतपन-
परिस्पन्दाश्रयो ऽयमस्मादल्पतरतपनपरिस्पन्दाश्रय इति पु-
द्गया परत्वापरत्वे जन्येते । तदीयैव अयमस्मात्पर इति अप-
मस्मादपर इति धीरुत्पद्यते । एतदेव ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं च ।
तत्र तपनकिष्कायाः पुरुषे सम्बन्धघटको महाकालोभ्युपेयमे । एवं
व्यवहितसन्निकृष्टयोः पिण्डयोरयमस्मात्स्वत्वपरसंपुक्तसंयोगवा-
न् अयमस्माद्बहुतरसंपुक्तसंयोगवामिति ज्ञानात् दैधिकपरत्वा-
परत्वे जन्येते तयोरेवायमपरोक्षं पर इति धीरुत्पद्यते । सध ता-
वत् देशसंयोगसङ्क्रामिका महादिगभ्युपेयते ॥

गुरुत्वत्वजातिमद्गुरुत्वम् । आद्यपतनासाधारणकारणम् ॥

पृथिवीजलवृत्तिः । अतीन्द्रियं पतनानुमेयमित्युद्यनाचा-
र्याः । अधोदेशावच्छेदेन मत्समेव तद्विति लीलावतीकारः ॥

द्रवत्वत्वजातिमत् द्रवत्वम् ॥

पृथिव्यादिप्रपञ्चः । द्विविधं सांसिद्धकं नैमिषकं च । तत्र
स्वाभाविकं जले करकादौ चादृष्टवशात् यनीभावात्मनित्वन्धक-
मात्रं यस्तुतोस्त्येव सणोचरमुपलम्भात् । लासाभुवर्णादावग्निसं-
योगनिमित्ताज्जायमानमन्त्यम् ॥

स्नेहः सङ्ग्रहरूपकार्यानुमेयो गुणः ॥

जलमात्रवृत्तिः । घृततैलादावुपष्टम्भकजलभागतः ॥

बुद्धित्वजातिमती बुद्धिः ॥

सा द्विधा स्मृतिरनुभवश्च ॥

स्मरामीत्यनुभवसिद्धस्मृतिरनुभवजातिमती स्मृतिः ॥

सा च पूर्वानुभवजन्यसंस्कारजा इति वक्ष्यते ॥

अनुभवामीत्यनुभवसिद्धजातिविशेषोऽनुभवस्वमित्येके ॥ अनुमित्यादौ अनुभवामीत्यमतीतेः प्रत्यक्ष एव । तथानुभवाच्चानुभवसिद्धमनुभवत्वं प्रत्यक्षान्वयेवेत्यपरे । प्रकृते तु स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमेवानुभवत्वमिति ॥ तेयं बुद्धिर्दिष्टा मिथ्या प्रमा च ॥

असद्विषयणी मिथ्या ॥

शुक्ताविदं रजतमिति बुद्धौ शुक्तिरजतस्वयोः प्रसिद्धयोरलीकस्यैव समवायस्य विषयीकरणादिति वाचस्पतिमिश्राः । आचार्यादयस्तु । असतो भानासम्भवाच्छुक्ता प्रसिद्धरजतस्वस्यैव तत्समवायस्याप्यारोप एव । अलीकं न भासतइत्यादिवाक्येष्वपि सचेतसां मूकतैवोचितेत्याहुः । तन्मते विशेष्याऽसम्बन्धविशेषणविषयकत्वं मिथ्यात्वं ॥ घटे रूपमित्यस्य धारणाय विशेष्यादृष्टीति नोक्तम् । असम्बद्धत्वं तु तत्र नास्तीति नातिव्याप्तिः । सा त्रिधा संशयविपर्ययतर्कभेदात् । एकस्मिन्परिणि विरुद्धनानार्थावयवैः संशयः । यथा स्याणौ स्याणुर्वा पुरुषो वायमिति । अत्र पुरुषत्वं तत्सम्बन्धश्च तत्र नास्तीति भवत्यसद्विषयत्वम् । स चायं त्रिधाऽसाधारणधर्मदर्शनजो ऽसाधारणधर्मदर्शनजो विप्रतिपत्तिजश्च । स्याणुपुरुषसाधारणोद्यत्वदर्शनत्र आय उक्तः । नित्या ऽनित्येभ्यो व्यावृत्तशब्द-

त्वादिदर्शनार्थः शब्दो नित्यो अनित्यो चेति द्वितीयः । वादि-
रुद्धार्थकवाक्याज्जायमानस्तयो द्रव्यं न चेत्यादिस्तृतीयः ॥

प्रतियोगिव्यधिकरणतदभाववति सत्प्रकारको निर्णयो वि-
पर्ययः ॥

यथा शुक्लावेदं रजतमिति रजतत्वाभाववत्यां शुक्तां त-
न्निर्णयोपं भवत्येव । अयं वृत्तः कपिसंयोगीति मूलावच्छेदेन
कपिसंयोगाभाववति वृत्ते कपिसंयोगप्रकारकस्य निश्चयस्य
सत्त्वादयमपि विपर्ययः स्यात्तद्धारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणे-
ति । संयोगाभावो हि प्रतियोगिसमानाधिकरणो न प्रतियोगि-
व्यधिकरणा, शाखावच्छेदेन कपिसंयोगसत्त्वेऽपि मूलावच्छेदेन
कपिसंयोगाभावस्य विद्यमानत्वात् ॥

व्याप्यारोपप्रयुक्तो व्यापकारोपस्त्वर्थः ॥

यथा यदि निर्वन्दिः स्यान्निर्भूमः स्वादिति । वन्धभावो
व्याप्यस्तदारोपप्रयुक्तो व्यापकधूमाऽभावारोपोजास्ति । स्वप्न-
स्तु संशयविपर्ययात्मकं स्मरणमेव दोषवशाच्चदिति स्याने-
द्दमिति नैयायिकाः । वैशेषिकास्तु तर्कस्वाहारेविपर्ययात्म-
कत्वात् पृथक् गणयन्तः संशयविपर्ययस्वप्नानभ्यवसायमे-
वेनाविद्या चतुर्देत्याहुः । मिद्धामनःसंयोगजं ज्ञानं स्वप्नः ।
अविदितचरपदार्थदर्शनात्किमेतदिति शीरनध्यवसायः । न चायं
संशयः, नानाकोट्यनुल्लेखात् ॥

प्रमा च यथार्थानुभवः ॥ अबाधितार्थविपर्ययं ज्ञानं यथा-
र्थम् ॥ स्यविषयसम्बन्धेन विशेषणवद् निश्चेद्यविषयकमित्यर्थः ।
तथा च रक्तः पट इति परम्परया प्रमा, न सम्प्रवायेन । सा
च प्रमा मत्प्रसात्मिकेति चार्वाकाः । अनुमितिरपीति कणाद-
सुगतौ । उपाधितिरपीति न्यायैकदेशिनः । शब्दोपीति नैयायि-

काः । अर्थावतिरपीति प्रभाकरः । अनुपलब्धिरपीति भाट्टा
वेदान्तिनश्च । सम्भवैतिस्वरूपापीति पौराणिकाः । चेष्टापीति
तान्त्रिकाः ॥

एतादृशप्रमाकरणं च प्रमाणम् ॥

करणत्वं साधारणकारणत्वम् ॥ असाधारणत्वं च
व्यापारत्वम् । तथा च चक्षुरादिकमेव प्रत्यक्षे करणमित्ये-
के । आध्यात्मस्तु अव्यवधानेन कार्योत्पादकत्वसाधारणत्व-
म् । तथाच चक्षुः संयोगादिकमेव प्रत्यक्षे करणं, लिङ्गपरामर्श-
रूपं तृतीयं ज्ञानमेवानुमितानित्याहुः ॥

कारणत्वं चानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तिवत् ॥

यथा घटे दण्डादेः । दैवादागवस्य रासभस्य तन्तुरूपस्य
च वारणाय क्रमेण पदद्वयमिति ग्रन्थः । वस्तुवस्तु नियतपूर्वं
न देवमेव रूपवद्भासभस्यान्यथासिद्धत्वेनैव वारणात् । अ-
न्यथासिद्धस्य चावश्यकत्त्वात्मानपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे त-
त्सहचरित्वं, रासभसत्वेऽपि दण्डवत्तादेरावश्यकत्वात्तैरप्यन्य-
थासिद्ध एवेति तत्त्वम् । तथा च प्रमाकरणं चार्वाकमते एकं,
वैश्वेपिकाणां द्वयमित्यादि सिध्यति । तथाहि । साक्षात्कारोमी-
ति प्रतीतिसाक्षिकमातिविशेषवज्ज्ञानं प्रत्यक्षान्तत्वं द्विधा नित्य-
मनित्यं च । नित्यं भगवतः तत्सर्वविषयं प्रमा च । अनित्यं
च जीवानाम् । तत् द्विधा सविकल्पकं निर्विकल्पकं च ॥

अयं घटोऽयं दण्डीत्यादिशब्दाभिलाषयोग्यं विशेषणविशे-
ष्यवैशिष्ट्यावगाहि वा सप्रिकल्पकम् ॥

तत्कारणत्वेन कल्प्यमतीन्द्रियं विशिष्टशब्दाभिलाषयोग्यं वि-
शेषणविशेष्यवैशिष्ट्यावगाहान्त्यम् ॥

तत्रया । दण्डी पुरुष इति ज्ञाने दण्डो विशेषणं पुरुषो

यात् मुख्यसमवेतमुखत्वादिग्रहे संयुक्तसमवेतसमवायः । एवं घ-
टादिग्रहे चक्षुषः स्पर्शनस्य वा संयोगः । रूपादौ संयुक्तसम-
वायः । रूपत्वादौ संयुक्तसमवेतसमवायः द्रष्टव्यः । द्रव्यप्रत्यक्ष-
मात्रे इन्द्रियसंयोगस्य शब्देतरद्रव्यसमवेतग्रहे संयुक्तसमवायस्य
तत्समवेतग्रहे तृतीयस्य हेतुत्वस्य सामान्यतः स्वीकारात् । ननु
चक्षुषो गोलकविशेषरूपस्य घटादिसंयोग प्रत्यक्षवाधेतः कथ-
मासत्तिरिति चेन्न । तच्च गोलकापिष्ठितानामिन्द्रियाणामती-
न्द्रियाणामप्युपगमात् गोलकादिह्रावत्त्वे वा ऽसम्बद्धग्राहकत्व-
मप्युपेयम् । तथा च पृष्ठभागीयाः पुरोवर्तिनो भित्त्यादिष्वप-
हिताश्च पदार्था वृक्षेभ्यः । व्यवधानं प्रतिव-यकामेति चेन्न ।
भित्त्यादिपरभागास्थितानां परावृत्य दर्शने पृष्ठदेशे स्वस्य च प्र-
त्यक्षं न स्यात् । तत्पुरुषोपत-कालीनमत्यक्षं प्रत्येव तत्कालम-
तिवन्धकत्वकल्पने चातिगौरवात् । तस्मादावश्यक्रमतीन्द्रिय-
मिन्द्रियम् । नन्वेवं शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणं न स्यात् ।
किं च नेत्रोन्मीलने ग्रहाद्यवधिपूर्वचन्द्रग्रहणार्थं विलम्बापत्तिः ।
चक्षुषस्तावत् दूरगमनकल्पनात् इति चेन्न । अविलासवादतिशी-
घ्र तावत् दूरगमनादिशेषाऽग्रहणस्याशु तदुत्पादकमतीतेश्चोप-
पत्तेः । तदुक्तम् । अचिन्त्यो हि तेजसो लापवातिशयेन वेगा-
तिशयो यत्प्राचीनाचलचूडावलम्बिभ्येव भगवति मयूखपालिनि
भुवनोदरेष्वालोकइत्यभिमानो लौकिकानामिति दिक् ॥ सम-
वायेन शब्दग्रहः श्रोत्रे शब्दसमवायस्य सत्त्वात् । शब्दत्वादि-
ग्रहे समवेतसमवायः । विशेषणतया आभासग्रहः । शब्दो ना-
स्तीति श्रोत्रे शब्दाभासस्य विशेषणतास्त्येव । भूतले रूपादौ च
पटाभासग्रहे चक्षुःसंयुक्तविशेषणता चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेष-
णता चेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ कवेः काव्यरचनामूलभूते विशिष्टज्ञाने

यनसा जायमाने विशकलितपदार्थस्मरणरूपं ज्ञाने सन्निकर्षः ।
 अन्यथा तत्र साधिकर्षाभावेनातीन्द्रियातीतानामवतपदार्थवैशि-
 ष्ट्याज्ञानासम्भवात् । घटत्वसाधान्यलक्षणमत्यासत्त्या ज्ञात-
 व्यवहितसकलज्ञानोत्पत्तौ सामान्य मत्यासत्तिः । अन्यथा एता-
 दृशो घटपदवाच्य इत्येकत्र बोधिते सर्वत्र घटे तद्ग्रहो न स्या-
 द् । लक्षणमात्रमपिस्तस्यौ सुप्तमीन इव हृद्इत्याद्यभिप्रेक्ष्यवत्या
 योगिभिः सर्वसाक्षात्कारे तत्रात्यन्तयोगाभ्यासेन जातो ऽहृष्ट-
 विशेष एव योगजपर्य इत्युच्यते ॥

अथानुमानादिरूप्यते ॥

अनुमिनोमीत्यनुभवसाक्षिकजातिविशेषतत्त्वानुमितिः ॥

तत्करणमनुमानम् ॥ तच्च ज्ञायमानं लिङ्गमिनि प्राञ्चः ।
 तथाहि । यद्दर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणा यावन्तो यत्साध्यता-
 वच्छेदकविसिष्टसमानाधिकरणास्तत्साध्यतापानाधिकरणव्या-
 प्तिः । तदाश्रयो धूमादि लिङ्गं तस्मिन् लिङ्गे यत्र धूमस्वप्न सर्वत्र व-
 न्हिरिति भूयो दर्शनात् धूमत्वावच्छिन्नधूमसमानाधिकरणाः सर्वे
 महानसत्त्वादयो बन्धित्वावच्छिन्नबन्धिसमानाधिकरणास्ताड-
 शबन्धिसमानाधिकरणे धूम इति व्याप्तिज्ञानं प्रथमं जायते ततो
 ऽपूर्वपर्वतादौ धूमदर्शनात् द्वितीयं ज्ञानं जायते ततो बन्धिव्या-
 प्यधूमवानथमिति तृतीयं ज्ञानमुत्पद्यते तदेव लिङ्गपरामर्शः ।
 तत्र लिङ्गपरामर्शत्वेन परामृष्यमाणलिङ्गत्वेन वा करणतेत्यत्र
 विनिगमकाभावादुभयमपि द्वारद्वारिभावेन हेतुः । लिङ्ग करणं
 परामर्शो द्वारं व्याप्तिज्ञानं तु परामर्शं विशेषणज्ञानत्वेनोपयुज्य-
 ते । ततोयं पर्वतो बन्धिमानिति साध्यबन्धावशिष्टज्ञानरूपा-
 नुमितिर्भवतीति । मणिकारास्तु अतीतानागतलिङ्गेनाप्यनु-
 मितिदर्शनात् न लिङ्गस्य करणत्वं किं तु व्याप्तिज्ञानं करणं

परामर्शो व्यापार इत्याहुः । स्मरणात्मकपरामर्शोदसन्निकृष्टहे-
तुकेष्वनुमितौ तत्र व्याप्तिज्ञानस्य पूर्वपरामर्शतज्जन्यसंस्कारैर्व्य-
वधानाद् करणत्वं सम्भवतीति व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारसाधारण
परामर्शजनकत्वेनैवानुमितिकरणमेति नव्याः । जनकत्वं हि कार-
णत्वं तच्चानन्यथासिद्धानियतपूर्वद्वसित्वं च प्रागभावावच्छिन्न-
सपवापिष्टित्वमतिगौरवग्रस्तमिति न त्वेन रूपेण करणता किं तु
मन एवानुमितिकरणं परामर्शो व्यापारः । उक्तं च प्रमेयभाष्ये
स्मृत्यनुमित्यादिकरणत्वेन मनः साधितमिति नव्यतराः ।
ज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणता परामर्शो विशेषकारणमिति नातिप्र-
सङ्ग इत्यपि केचित् । न च व्याप्तिग्रहे सति महानसपवानुमी-
यताम् बन्दिह्याप्यधूमवान्मयमिति परामर्शस्य तथापि सम्भवा-
दिति वाच्यम् । पक्षताया अप्यनुमितेर्दनुत्वात् ॥

अनुमितीच्छाभावविशिष्टसाध्यनिर्णयाभावो हि पक्षता ॥

महानसादौ चानुमितीच्छाविरहसहित एव साध्यनिर्णयो-
स्तीति न पक्षता । तत्रैवानुमितिर्भवत्वितीच्छायां पक्षतासम्प-
त्तये अनुमितीच्छाभावविशिष्टेति विशेषणम् । तथा च पुनरेव स-
त्यपि दण्डाभावाद्दण्डपुरुषाभाववत्साध्यनिर्णये सत्यपि
इच्छाविरहरूपविशेषणाभावाच्चाद्यनिर्णयाभावरूपा पक्षता भ-
वति । साध्यसन्देहः पक्षता । तदुक्तं भाष्ये । नानुपलब्धे
ऽर्थे न निर्णयि ऽर्थे न्यायः प्रवर्तते अवि तु सन्दिग्धे इति
मते च तत्रानुमितिर्न स्यादिति । तच्च युक्तम् । अस्माद् घन-
गर्जितेन मेघानुमानात्सन्देहाभावोपि अनुमितिर्दर्शनात् । न
च धूमो बन्दिह्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानद्वयमेव हेतुरस्तु
कुत परामर्शोपीति धीमांसककन्दलीकारयोर्मतं युक्तम् । धूमो
बन्दिह्याप्य आलोकवान्पर्वते इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः ।

धूमे व्याप्तेरालोके पक्षधर्मतायाश्च ज्ञानस्य सत्त्वात् । न चैक-
 प्र हेतौ तदुभयावगाहि ज्ञानं कारणाभिधि वाच्यम् । धूमो व-
 न्हिन्याप्यो द्रव्यवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः । द्रव्य-
 त्वेन धूमस्यैव पक्षवृत्तित्वमानात् । न चैकेन घमत्वरूपेण व्या-
 प्तिपक्षधर्मताज्ञाने हेतू । वन्हिन्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याप्तवाक्य-
 जपरामर्शात् अनुमित्यनापत्तेः । तस्मात्परामर्श एवावश्य-
 कः । सोऽयं परामर्शो व्याप्तिज्ञानक्रमेण यत्र स्वस्वैवोत्पन्नस्त-
 त्रानुमितिरपि स्वस्वैव भवति, तदेव स्वार्थानुमानम् । यत्र तु
 स्वयं बुद्ध्या शब्देन परं बोधयति, तत्परार्थानुमानम् । तत्र प्रति-
 शाहेतूदाहरणोपनयनिगमनारूपाः पञ्चावयवाः । तत्र पर्वतो व-
 न्हिमानीति साध्यविशिष्टपक्षबोधकं वचनं प्रतिज्ञा कुत इत्याकां-
 क्षाशमकं धूमादिति पञ्चम्यन्तं लिङ्गवचनं हेतुः । धूमोऽस्तु
 वन्हिर्मास्तिवत्याशङ्काशमकं यत्र धूमस्तत्राग्निर्वथा महानस इ-
 त्यादि सव्याप्तिकं दृष्टान्तवचनमुदाहरण, हेतूदाहरणाभ्यां प-
 र्यवसितव्याप्तिविशिष्टपरामर्शजनक तथा चायं, वन्हिन्याप्यधूम-
 वानयमिति वा उपनयः । पक्षे साध्योपसहाररूपं तस्मात्तये-
 ति वाक्यं निगमनम् । एतएव प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धा-
 नप्रत्याम्नायशब्देन वैशेषिकैरुच्यन्ते । अपदेशो हेतुः । शेष-
 क्रमेण शेषम् । गीमांसकारस्तु यय एवावयवाः प्रयोज्या उदा-
 हरणान्तास्तदाद्या वा इत्याहुः । न च परार्थानुमाने शाब्दबो-
 धात्मक एव साध्यनिर्णयो नानुमितिरिति वाच्यम् । यादिवा-
 ययस्याग्रामाण्याशङ्कास्कन्दितत्वेन निर्णयाजनकत्वात् पञ्चावय-
 वपूर्त्यनन्तरं मनसा वाचकाऽभावप्रतिसन्धाने सति वादिकारि-
 त्वव्याप्तिज्ञानादिवशान्मानसपरामर्शोत्तरपनुमित्यभ्युपगमात् इति
 दिरु । तदिदं लिङ्गं त्रिधा केवलान्वाधिकेवलव्यतिरेकपञ्च-

व्यतिरेकिभेदात् । तत्र वृत्तिमदन्त्यन्ताभावाप्रतिषेधिसाध्यसाध-
को हेतुः केवलान्वयी । यथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वात् द्रव्यवदित्या-
दि । अनवगतसाध्यसाधनसहचारो हेतुः केवलव्यतिरेकी ।
यथा आकाशः शयिव्यादिसर्वेभ्यो भिद्यते शब्दवत्त्वादिति ।
अत्र शब्दस्य पृथिव्यादिसाहचर्यं न क्वापि दृष्टं किं तु यत्रेतरत्वं
तत्र शब्दो नास्तीतीतरभेदाभावशब्दाभावयोरेव सामानाधिक-
रण्यमवगतमतो व्यतिरेकयोः साध्याभावहेत्वभावयोरेव व्या-
प्तिग्रहात् केवलव्यतिरेकी । न च शब्दे हेतौ व्याप्स्यग्रहावित-
रभेदव्याप्यशब्दानयमिति परामर्शसम्भवेन कथमत्रानुमितिरि-
ति शङ्कम् । ययोरभावयोर्व्याप्तिविना बाधक तयोरपीति तर्क-
सहकृतमनसा हेतावपि साध्यव्याप्तिग्रहेण परामर्शसम्भवात् ।
यद्वा साध्याभावव्यापकीभूताभावाप्रतिषेधिहेतुमानयमित्येव व्य-
तिरेकिणि परामर्शस्ततोनुमितिरिति । यत्र साध्यहेत्वोस्तदभावयो-
श्च व्याप्तिर्गृह्यते सोन्वयव्यतिरेकी । यथा यत्र धूमस्तत्राग्निः यत्र व-
न्ध्याभावस्तत्र धूमाभाव इति उभयत्र सहचारग्रहाद्व्यसहचरिताः
सर्वे यन्निहसहचरिता बन्ध्यावसहचरिताः सर्वे धूमाभावसहच-
रिता इति ग्रहाद्भूमादेः तत् । व्याप्तिबोधनप्रकारस्तु भाचीनैवक्तः ।
'अन्येन साधने व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते । साध्याभाषो
ऽन्यप्राप्यो व्यापकः साधनात्ययः ॥ व्याप्यस्य वचनं पूर्वं
व्यापकस्य ततः परम् । एवं परीक्षिता व्याप्तिः स्फुटीभवति
तत्त्वतः' इति । तत्रान्वयव्याप्तिरेकीणि पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं वि-
पक्षाद्वावृत्तिरवाधितविषयत्वमसम्प्रतिपक्षत्वं चेति पञ्च रूपाणि
अपेक्षितानि । केवलव्यतिरेकिणि सपक्षाभावाच्चक्षिप्तानि च-
त्वारि । केवलान्वयिनि विपक्षामावाच्चक्षिप्तानि च-
त्वारि । तत्र पक्षतावान् पक्षः पर्वतादिः । निर्णीतसाध्यहेतुसह-

म्भवात् सर्वेपि स्वातन्त्र्येण दूषणानि । तेन कचित् कचित्स-
 म्मिलनेपि नैकेनापराऽन्यथासीद्विः शङ्कया । व्यभिचारो-
 न्नापकत्वेन परम्परापयोगान्न हेत्वाभासान्तरम् उपाधिः ।
 यद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मविशिष्टसाधनाव्यापक-
 त्वं च लक्षणम् । अस्तीदं धूमवान् बन्हेरित्यत्राद्रे-
 न्धने । भवति हि द्रव्यत्वाविशिष्टो यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राद्रेन्धन-
 म्, द्रव्यत्वाविशिष्टो यत्र यत्र बन्हिस्तत्र तत्रास्तीति द्रव्य-
 त्वाविशिष्टसाध्यव्यापकं तद्विशिष्टसाधनाव्यापकं च । एवं गर्भ-
 स्थो मित्रातनयः इयामः मित्रातनयत्वात् पूर्वोत्पन्नरदित्यत्र
 शाकपाकजत्वमुपाधिः । अत्रापि मनुष्यत्वावच्छिन्नं यत्र यत्र
 इयामत्वं तत्र तत्र शाकपाकजत्वम् । मनुष्यत्वावच्छिन्नं यत्र यत्र
 मित्रातनयत्वं तत्र तत्र शाकपाकजत्वं नास्तीति भवति लक्ष-
 णसमन्वयः । एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्रापि बहिर्द्रव्य-
 त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकमुद्भूतरूपव-
 त्वमुपाधिरित्यगलं पक्षवेन । नन्वनुमानं न प्रमाणं नाप्यनुमि-
 तिः प्रमान्तरम् । यत्र धूमस्तत्राग्निरिति बहुशो दर्शनात् धूम-
 वतानेन पर्वतेन परायेण बन्हिमता भाव्यमिति सम्भावनात्
 एवानुमिति सार्धनिर्वादादिति चेन्न । बन्हिमनुमिनोपीत्यनुभूयमा-
 नजातिविशेषस्य तदनुमानमिहेस्तत्कारणत्वेनानुभूयमानपरापर्व-
 स्य चापलपितुमशक्यत्वादिति तत्रैव प्रवृत्त्या विषयलाभे
 सति जातं ज्ञानं प्रमेति प्रमात्वग्रहाच्च विना बाधकं तदन्यथा-
 त्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वादिति दिक् ॥ इत्यनुमानम् ॥

उपनिर्वाहोपीत्यनुभवसिद्धजातिविशेषवत्पुण्यमिति, स्तत्कर-
 णमुपमानम् ॥

तन्निष्ठा । सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं वैषम्यविशिष्टपिण्डज्ञा-

नमसाधारणधर्मविशिष्टपिण्डज्ञानं च । तद्यथा । गवयादिशब्दाः
 क्वचिच्छक्ता इति जानता कीदृग्गवय इत्यारण्यके पृष्ठे, गोसदृशो
 गवय इति तेन निवेदिते कालान्तरे ऽरण्यं गतस्य तत्पिण्ड-
 दर्शनाद्गोसदृशोऽयं पिण्ड एतादृशश्च गवयशब्दार्थ इत्याप्ते-
 नोक्त स्मरतस्तस्मादयं गवयशब्दवाच्य इति उपमितिर्जाय-
 ते । तत्र गोसदृशोऽयं पिण्ड इति सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं कर-
 णम् । वाक्यार्थस्मरणमवान्तरव्यापार । उपमितिः फलम् । एवं
 कीदृशो ऽयं इति पृष्ठे गवादिबद् द्विशफः स्वल्पपुच्छश्च ने-
 त्याप्तोक्तधनन्तरं तत्पिण्डदर्शनादयं द्विशफः स्वल्पपुच्छश्च ने-
 ति ज्ञानादाप्तव्याक्यार्थस्मरणोत्तरमयमश्वशब्दवाच्य इत्युपमि-
 तिज्ञानमुत्पद्यते । तत्र वैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञानं करणं, वाक्यार्थ-
 स्मरणं व्यापारः, शक्तिज्ञानं फलम् । एवं कीदृशं चप् इति प्रश्ने
 कण्डकाशी अतिदीर्घग्रीव इत्याप्तवाक्यध्वनानन्तरं कालान्तरे
 तद्धर्मविशिष्टपिण्डदर्शनाद्वाक्यार्थस्मरणे सति उपशब्दवाच्यो-
 यमिति वाच्यवाचकभावग्रहो भवति सोऽपमितिः फलम् । असाधा-
 रणधर्मविशिष्टधर्मित्यसौ करणं वाक्यार्थस्मरणं व्यापार इति
 वाच्यम् । एवं कीदृशयौषधी सर्पविषहन्त्रीति प्रश्ने नकुलदंष्ट्राधृ-
 तेत्याधुत्तरिते कालान्तरे नकुलदंष्ट्रायायौषधिविशेषदर्शने सति
 एतादृशी सर्पविषहन्त्रीति ज्ञानमुत्पद्यते । तत्रैतादृशी विषहन्त्री-
 ति ज्ञानं फलम् । वाक्यार्थस्मरणमवान्तरव्यापारः । नकुलदं-
 ष्ट्राधारणरूपाऽसाधारणधर्मविशिष्टपिण्डज्ञानं करणमित्युक्तम् ।
 एवं चोपमानस्वावच्छेदेन न शक्तिग्राहकत्वमिति प्रतारणं परा-
 स्तम् । न चाप्तवाक्यस्मरणाच्छब्दबोध एवास्तु कुतः पृथगु-
 पमानाभ्युपगम इति वाच्यम् । शरीरवृत्त्यञ्जत्वोद्भवोदिजाति-
 विशेषरूपेण शब्दाच्छब्दबोधाऽसम्भवात् सादृश्यमवच्छेदको-

कुल्यव चोपहृतात् उपमिनोमीत्यनुव्यवसायाद्येति नैयायिकाः ।
 यशेषिताम् । अयं गवयशब्दवाच्यः मोसदशत्वात् इत्यनुपा-
 नाक्षग्रहः । भान्तवचनाच्च तथाव्याप्तिग्रहात् । उपमिनोमी-
 त्यनुव्यवसायस्य सन्दिग्धः, सत्ये वा अनुमितित्वव्याप्तमेव तद-
 स्तु । तथा च न पृथक् प्रमाणमित्याहुः ॥

शब्दात्मत्वेमोत्यनुपासिद्धा शब्दरज्जातमिती शब्दी, त-
 त्करणं शब्दः प्रमाणम् । तथाहि । घटं न च पटमानयेत्यादिप्र-
 योज्यप्रयोजकवार्थं शृण्वतो चान्यस्याप्रापोद्वापाभ्यां घटपटा-
 दिव्यवहारं पश्यन्स्वदृश्यवहारेण तदीयं ज्ञानमनुमिनुनस्नज्जन-
 कत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दमवगच्छतो ऽसम्बद्धस्मारोपक-
 त्वात्सम्बन्धोस्तीति अनुमितिर्भवति । स च सम्बन्धः शक्तिरु-
 च्यते । एवमुपमानात्कोशादिभ्यस्तदनन्तरमन्यत्रापि तद्ग्रहः ।
 एवं घटादिपदशक्तिग्रहे सति गृहीतशक्तिकपदात् पदार्थोपस्थिता-
 वाकांक्षायोग्यतादिसहकारिवशाच्छान्दममा जायते । सा फल-
 म् । यदान्येव ज्ञायमानानि करणानि पदज्ञानं वा करणं पूर्ववत्
 पदजन्यपदार्थोपस्थितिरवान्तरव्यापार इत्येषम् । ननु गवादि-
 पदानां वृद्धव्यवहारेण सन्निहिते गवि शक्तिग्रहेऽपि देशान्तरीया
 ऽपूर्वगोशेषः कथं, तत्र शक्यग्रहात् । अन्यथा गोशब्दादश्ववो-
 धापत्तिरिति चेन्न । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सकलगोव्यक्तेः
 शक्तिग्रहसमये चोपस्थितौ सर्वत्रैकजात्यादिविशिष्टे तद्ग्रहेणा
 दोषात् । तथा च न्यायसूत्रम् । व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ-
 इति । एकवचनेन ज्ञात्यादिविशिष्टे शक्यैक्यं सूचयति । मीमां-
 सकास्तु गोत्वे एव शक्तिः तदाश्रयत्वेन लक्षणया व्यक्त्यवोध-
 इत्याहुः । गन्धेव शक्तिर्न तु गोत्वेऽपि गौरवात् नापि गोत्वे एव
 शक्तिर्गवि लक्षणोति युक्तम् । गामानयेत्येव वृत्तिद्वयकल्पने गौ-

रवात् । न चैवं गोपदात् गोत्वबोधो न स्यादिति वाच्यम् ।
 अकार्यत्वेऽपि घटत्वस्य कार्यतावच्छेदकतात् कार्यत्वसम्बन्धेन
 दण्डात् घटोपस्थितौ घटत्वभानवदशक्त्यत्वेऽपि शक्यतावच्छेद-
 कत्वात् शब्दादुपस्थितिसम्भवादिति वैयाकरणाः । नन्वेवमपि
 गौ शुकेत्यादौ पदार्थयोरभेदरूपान्वयो न कुदधेत तत्र शक्य-
 भावात् अशक्यस्याप्युपस्थितौ घटादिरपि तत्र कुध्येतेति चेत्स-
 त्यम् । अशक्यस्यान्वयस्याकांक्षायोग्यतावन्मात् भानसम्भवा-
 त् । तथाहि । यत्पदं यत्पदार्थेन सह यादृशान्वयबोधजनकम्
 तत्पदस्य तेन समाभिध्याहारस्तावदशब्दोऽपि आकांक्षा । घटादिपदं
 विरुद्धविभक्तिरहितं भातिपदिकार्थेन सहाभेदान्वयमेव बोधयति
 द्वितीयापार्थक्यत्वादिभिः सह निरूप्यनिरूपकत्वमाध्यायाधि-
 भावं वा अतस्तादृशपदसमाभिध्याहारो भवत्याकांक्षा । एतज्ज्ञा-
 नस्य कारणं घटपदं द्वितीयापार्थकेन सह स्वार्थाभेदान्वयबोधक-
 मिति ज्ञानवतो वैयाकरणस्य तथा च बोधात् अन्यस्याभावा-
 द् । एवम् ॥

योग्यता एकपदार्थे अपरपदार्थस्य प्रकृतसंसर्गवत्त्वम् । तेन
 पपसा सिञ्चतीति योग्यम् । पपसि सेककरणतासत्त्वात् व-
 न्निना सिञ्चतीति न योग्यं तत्र सेककरणत्वाभावात् । देवदत्तो
 गौरित्यत्र देवदत्ते स्वस्वामित्वरूपसम्बन्धसत्त्वायोग्यतापत्तेः प्र-
 कृतेऽप्युक्तम् । तथा च प्रकृतशक्ये यः प्रतिपाद्यः सम्बन्धः स्त-
 द्वस्वामित्यर्थः । स चात्राभेदः स च नास्तीति न तद्योग्यम् ।
 एवमासातिः पदजन्यपदार्थोपस्थितिरेव । अतः प्रत्यक्षेण तन्दुल-
 दर्शनात् पचतीत्येवोक्ते तण्डुलं पचतीति न बोधः । पदाव्यव-
 धानमासातिरिति भावीन्यत न युक्तम् । गिरिर्मुक्तगग्निमान्
 देवदत्तेनेत्यत्र योजनयान्वयबोधानापत्तेः । योजनावान्यादेवा-

न्यवबोध इति चेन्न । प्रथमवाक्यस्यावबोधकत्वमसङ्गात् । योज-
नावाक्यं च तात्पर्यग्राहकत्वेन प्रकरणादिवदुपयुज्यते । एव चा-
कांक्षायोग्यतासत्त्विकात् पदार्थानां परस्परविशेषणविशेष्याव
गाहिविशिष्टशब्दबोधसम्भवाच्चानुपपादिरिति दिक् ॥

मीमांसकास्तु कार्यान्विते पदानां शक्तिः । तथाहि । प्रयोज्य-
प्रयोजकयोरानयनानयनादिव्यवहारौ पश्यतो बालस्यानयननय-
नादि कार्यत्वेन ज्ञात्वा उहं प्रथमं एवमप्यपि तथात्वेन ज्ञात्वा
मृत्तस्तज्ज्ञानं च शब्दादिति शब्दस्तादृशिष्टे शक्त इति प्रथमश-
क्तिप्रदात् । तथा च कार्यतासाधन्यस्य सर्वशब्दादवगमोपि वि-
शेषतस्तदुपस्थितिं विना बोधार्थवसानाभावादबोधकत्वमेव त-
च्छ्रूयानामर्थयादवावबोधदान्तवापयानामित्याहुः ॥

वेदान्तिस्तु । अन्विते पदानां शक्तिरित्यन्वयावबोधोप-
निर्ण तु कार्यत्वात् सर्वपदानां शक्तिस्तस्य विशेषतस्तद्बोधकप-
दादेनोपस्थितिसम्भवेन व्यर्थगीरवगमात् । अतः कार्यत्वात्
विनापि मोक्षरूपगहाप्रयोजनवदात्मस्वरूपबोधकत्वाद्देदान्ता प्र-
माणमित्याहुः ॥

पदानां पदार्थेष्विव वाक्यस्य संसर्गरूपेऽन्वये शक्तिः । अत
एव तस्य वाक्यार्थ इति किंवदन्ती सङ्गच्छतइति वैपाकरणाः ॥
व्युत्पादितं चास्माभिर्गतान्तरानिराकरणपूर्वकमेतन्मतं वैपाकर-
णभूषणे । नन्वेवमपि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदाचीरमत्ययः
कथं, तत्र गङ्गापदशक्तेरभावादिति चेत् । सत्यम् । लक्षणारूपवृ-
त्त्यन्तरात्तदुपस्थितेः ॥

अथ केयं लक्षणा । उच्यते । शक्यसम्बन्धो लक्षणा । गङ्गा
पदशब्दां गङ्गाप्रवाहस्वत्सम्बन्धस्तीरिस्तयेव । तथा च स्वशक्य-
प्रवाहसंयोगरूपसम्बन्धेन गङ्गापदाचीरोपस्थितिः । स्वशक्येन

सह नियमरूपाव्याप्तिरेव लक्षणा ॥ तदुक्तम् । 'अभिधेयाविना-
भूते प्रवृत्तिर्लक्षणोच्यते' इति मीमांसकाः । तत्र । मञ्चा क्रोश-
न्तीत्यत्र मञ्चपदस्य मञ्चस्वरूपे लक्षणा न स्यात् । मञ्चपुरु-
षयोर्व्याप्त्यभावात् । एवं यष्टी मवेश्येत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

वैयाकरणास्तु गङ्गादिपदानां तीरादौ शक्तिरेव । सर्वेषां
पदानां मायः सर्वत्रैव शक्तिः लक्षणा च स्वतन्त्रश्रुतिर्नाभ्युपेयेत्या-
हुः । प्रपञ्चितञ्चैतद्वैयाकरणभूषणे । ननु केयं शक्तिः ॥ अभि-
धानामकं पदार्थान्तरं सङ्केतग्राह्यमिति मीमांसकाः ॥ सिद्धान्त-
स्तु घटपटात् घटो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपसङ्केतः शक्तिः । सा
च पूर्वोक्तरीत्या वृद्धव्यवहाराद् ग्राह्या, वृद्धानां तद्वृद्धेभ्य इति
सृष्ट्यादी ईश्वराच्च ग्रह इति । आधुनिकपुत्रादिषु सङ्केतितदेव-
दत्तादिपदे च विप्रादिसङ्केताद् ग्राह्या । द्वादशेन्द्रि पिता नाम
कुर्यात् इति शास्त्रसिद्धत्वात् तथापि सास्त्वयेवेति दिक् ॥ एवं
शब्दाच्छब्दबोधे तात्पर्यज्ञानमपि हेतुः । अन्यथा सैन्यवमानये-
त्यत्र भोजनप्रकरणे लवणतात्पर्यग्रहे सति अश्वबोधप्रसङ्गात् ।
न च शुकबासादीनां तात्पर्यभावेन सप्तदुच्चरितशब्दाद्बोधो
न स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि ईश्वरतात्पर्यसत्त्वात् । तच्च
तात्पर्यं वेदे मीमांसान्वायगम्यं नियतम् । लोके तु वक्तुरिच्छा-
धीनमनियतमत एकस्मादेव शब्दात् श्लेषादिवाक्येष्वनेकार्थ-
बोधः । यथा श्वेतो घावतीत्यादौ । नन्वेवमपि 'गच्छ गच्छसि
घेतकान्तं पन्थानः सन्तु ते शिवा । ममापि जन्म तत्रैव भूया-
द्यत्र गतो मवानि' त्यत्र त्वद्गमने सति विषोगान्मे माणहानिरि-
ति प्रतीतिः कथमिति चेत् । सत्यम् । व्यञ्जनारूपवृत्त्यन्तरा-
त्तद्बोध इत्यालङ्कारिकाः । एवं गतोस्तमर्क इत्युदासीनवा-
क्येपि नानाविधास्तु तत्पुरुषायवोषा एव सङ्गच्छन्तः ।

ब्धिः । तत्करणमनुपलब्धिः । स चोपलब्धेर्निर्णयात्मकज्ञानस्या-
 भावः । तथाहि । वस्तुतो घटाभाववति घटो ऽस्तीति भ्रमसमये
 घटाभावेन सह सन्निकर्षे सत्यापि तज्ज्ञानं चोत्पद्येत अतस्तत्र
 घटानुपलब्धिः करणं तदभावात् तत्र ज्ञानम् । चक्षुरादिकं चा-
 धिकरणादिग्रहणार्थमनुपलब्धेर्योग्यतासम्पादनार्थं चोपयुज्यते ।
 योग्यता च यद्यत्र घटः स्यात् उपलभ्यतेति तर्कसम्पत्तिरेवेति
 भावः । एतादृश्यनुपलब्धिः मत्पससहकारिण्येवातो नानुपल-
 ब्धिः प्रमाणम् । प्रमाणान्तरकल्पने गौरवादिति नैयायिकाद-
 यः । वस्तुतो घटवति घटाभावनिरूप्ये सति चक्षुःसंयोगे सत्यापि
 घटज्ञानानुत्पत्तेरभावानुपलब्धेरपि भावग्रहे हेतुतापात्तिः । न चे-
 द्वापत्तिः । अपसिद्धान्तात् प्रमाणाभावाच्च । विवेचितं चैतदभ्य-
 श्र । तस्मान्नानुपलब्धिः सहकारिणी न च प्रमाणान्तरमिति
 तत्त्वम् ॥

सम्पादनया जानामीति प्रतीतिसिद्धजातिमती साम्भ-
 वी ॥ तत्करणं सम्भवः । यथा ब्राह्मण इति श्रुते विद्यायाः श्र-
 तमित्युक्ते दशादिसङ्ख्यायाः प्रतीतौ ॥

अज्ञातकर्तृकं प्रसिद्धावयमितिहम् ॥ गद्वेपं मयुरेयं वेदो-
 यमिति ज्ञानमौतिद्यादेव । अन्यस्याप्रसरादिनि पौराणिकाः ।
 ब्राह्मणे विद्या भविष्यतीति चोक्तकोटिकः संशय एव । शते
 दशेति त्वनुमानम् । तथा व्याप्तिज्ञानवत्तामेव ज्ञायमानत्वात् ।
 ऐतिह्यं चेप्रमाणं चेच्छब्द एव । अन्यथा प्रमाणमेव नेति दा-
 र्शनिकाः ॥ एतादृशचेष्टेत्यमर्थो बोद्धव्य इति सङ्केततच्चेष्टानो
 बोधस्थले च तथा शब्दोपस्थितिस्ततो बोधः शब्द एव । अ-
 न्यथा त्वेतादृशया चेष्टया ऽनुमानमेवेति न हस्तनेत्रादिचेष्टातो
 बोधानुरोधाच्चेष्टायाः पृथक् प्रमाणत्वमपीति तान्त्रिकाः ॥ त-

देतैः प्रमाणैर्जायमाना बुद्धिरनित्यैव मानसप्रत्यक्षा च, जानामी-
ति मनसानुभवात् ॥

माभाकरास्तु सर्वा बुद्धिः स्वप्रकाशा त्रितयविषयिणी च ।
आत्मस्वात्मविषयश्चेति त्रयम् । घटमहं जानामीति सर्वज्ञानानु-
भवात्, ज्ञानस्य परमकाश्यत्वे तदपि परमकाश्यमित्यज्ञायमान-
स्वीकारात् अन्यपरम्परया निद्राद्यभावो वा स्यादित्याहुः ॥

भाट्टास्तु ज्ञानेन विषये ज्ञातत्वा जन्यते ज्ञातो घट इत्यनु-
भवात् धात्वर्थक्रियाजन्यफलज्ञालित्वेन घटं जानामीत्यादौ कर्ष-
त्वमप्येषं सङ्गच्छते । तथा च तथा ज्ञातवया ज्ञानमनुमीयते ।
घटो ज्ञानविषयो ज्ञातवावत्वादिति । एवं चातीन्द्रियं ज्ञानमि-
त्याहुः । एवं स्वप्रकाशविधेया ज्ञाततया वा ज्ञाने गृह्यमाणे तद्र-
तं पाथाध्वरूपं ग्रामाण्यमपि गृह्यते ज्ञानग्राहकसामग्रीप्राप्त्य-
रूपस्वतस्त्वस्य तत्राभ्युपगमादिति मीमांसकाः ॥

नैयायिकास्तु एवं सति जातं ज्ञानं प्रमा नवेति संशयानुप-
पत्तेर्नेदं युक्तम् । किं तु मनसा ज्ञानं गृह्यते । पुनर्विषयलाभोत्त-
रं जातं ज्ञानं प्रमा, फलयुक्तमज्ञातजनकत्वादित्यनुमानात्तदग्रहः ।
मीमांसकानामर्थविसंवादिप्रयुक्ताऽग्रामाण्यग्रहवत् । अन्यथा त-
स्यापि स्वतो ग्राह्यत्वापत्तिश्च इति ज्ञानग्राहकविशेषाग्राह्यवरूपं
परतो ग्राह्यं ग्रामाण्यमाहुः ॥

भाक्तिश्रद्धादयोपि बुद्धिभेदाः । तत्राराध्यत्वेन ज्ञाने भक्तिः,
वेदबोधितफलावश्यम्भारनिर्णयः श्रद्धेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

मुखत्वजातिमद्वैतमात्रजन्यतावच्छेदकजातिषु निरुपा-
धिप्रमास्पदं वा मुखम् ॥

तच्चतुर्विधं वैषयिकं मानोरथिकपाभ्यासकमाभिमानिकं
च । विषयसाक्षात्काररजपाद्यम् । विषयध्यानजं मानोरथिकम् ।

सूर्यनमस्काराद्यभ्यासाज्जायमानं शरीरलाघवादि तृतीयम् । द्र-
व्यपाण्डित्यमर्जनमन्त्यम् । एवं दुःखेषु द्रष्टव्यम् ॥

दुःखत्वजातिमन्निरुपाधि द्वेषास्पदं वा दुःखम् ॥

इच्छामीत्यनुभवासिद्धेच्छात्वजातिमतीच्छा ॥

सा च सुखयोज्योः सुखदुःखाभाववत्त्वमकारकज्ञानादुत्प-
द्यते । तत्साधने सुखदुःखाभावसाधनताज्ञानादेव स्त्रीपुत्रादौ सं-
न्यासादौ च तथा ॥

द्वेषीत्यनुभवसिद्धजातिमान् क्रोधापरपर्यायको द्वेषः ॥

यते इत्यनुभवसिद्धयत्नत्वजातिमान् यत्नः ॥

स द्विधा जीवनयोनिरन्यथ । जीवनादृष्टं योनिः कारण
यस्य स आद्यः सर्वदा माणसञ्चारकारी । गुरुभारीचोदनधा-
वनादौ मयत्नाविशेषाच्छ्वासक्रियाविशेषदर्शना' यद्विशेषयोः का-
र्यकारणभावो बाधकं विना तत्सामान्ययोस्पी' ति न्यायेन मा-
णक्रियासामान्ये यत्नसामान्यजन्यत्वदर्शनाग्निद्रादिसकलकालि-
कस्य तस्यावश्यकत्वात् स चातीन्द्रियः । द्वितीयो द्विधा । एको
द्वेषजः सर्पादिभ्यो निवृत्तिलक्षणः । शुश्रूषणादौ प्रवृत्तिरूपस्तु
न द्वेषजः किं तु तन्मरणेच्छाजः । इच्छाजन्यो अन्यः । एतौ
मत्स्यक्षौ । एते बुद्धीच्छाप्रयत्ना ईश्वरीया नित्याः जीवानाम-
नित्याः ॥

विहितयज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातिमान् धर्मः ॥

तादृच उपोतिष्ठोमयज्ञादिजन्यतावच्छेदिका विलक्षणाः,
स्वर्गादिजनकानवच्छेदिकाश्च । तच्चदृष्टे विलक्षणा न तु धर्मत्व-
मेका जातिमर्तनाभावात्, धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभावाभावा-
दिति । अत एव बाधकाभावात् विज्ञानमानन्दं ब्रह्मोति श्रुतेश्चे-
श्वरे नित्यसुखमस्तीति वेदान्तिनः ॥

निषिद्धपरदारगमनादिजन्यतावच्छेदकजातिमानधर्मः ॥

धर्मत्वबदेव ता अपि नाना तत्तद्दुःखजनकतावच्छेदिका-
 इव । ननु यथादिजन्यतातीन्द्रियधर्मार्थयोः किं मानम् । उच्य-
 ते । इदसाधनत्ववाचिना विधिना अनिष्टसाधनत्वबोधकानिषेधेन
 यागपरदारगमनादेस्तथात्वं बोध्यते । न च चिरविनिवृत्त्य का-
 लान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वं साक्षाद्युक्तमतो व्यापारत्वेन ता-
 वध्युपेयौ । न च यागादिध्वंस एव व्यापारोस्त्विति वाच्यम् ।
 एवं हि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन यागादेः प्रतियन्धकत्वा-
 पत्तेः । किं च कीर्तितधर्मादपि फलापत्तिः व्यापारसत्त्वात् ।
 अकीर्तितयागत्वेन कारणत्वेति न कीर्तितात्फलमिति चेन्न । फ-
 लोत्तरकीर्तितादपि फलानापत्तेरिति दिक् ॥ एतौ धर्माधर्मौ
 त्रिविधौ सञ्चितौ क्रियमाणौ प्रारब्धसञ्ज्ञौ च । तत्र तच्छरी-
 रारम्भकं प्रारब्धं कर्म तद्भंगिकनाश्यं जीवन्मुक्तिग्राह्यानुरोपा-
 त् । आद्यं ज्ञाननाशः । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते
 तथे'ति शास्त्रादिति वेदान्तिनः । सिद्धान्तिनस्तु 'नाभुक्तं क्षीयते
 कर्म कल्पकोटिशतैरपि । अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशु-
 भ'मिति वचनस्य मायश्चित्तनाशाप्यतिरेकेण सङ्कोचे प्रमा-
 णाभावात्, सञ्चितस्यापि कायव्यूहेन भोगादेव नाशः । भस्म-
 सात्पदं तु लासणिकं शीघ्रमेव भोगाद्वान्न लक्षयतीति दिक् ॥ क्रि-
 यमाणं ज्ञानिनि नोत्पद्यते । 'सिष्यते न स पापेन पश्यप्रमिवा-
 म्भसेति' वचनात् । नन्वेवं योगिभिः क्रियमाणकर्मणो भेदधर्माप-
 चिरिति चेत् न । तस्य लोकसङ्ग्रहमात्रार्थत्वात् । वस्तुत-
 स्तु 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधु कृत्या हि-
 पन्तः पापकृता'मिति श्रुतौ तस्य परार्थत्वं स्फुटमित्यव-
 धेयम् ॥

संस्कारत्वजातिमान्संस्कारः ॥

स त्रिधा, वेगो भावना स्थितिस्थापकश्च ॥ वेगेन गच्छ-
तीति प्रत्यक्षसिद्धवेगत्वजातिमान्वेगः ॥ मूर्त्तमात्रवृत्तिः ॥ भा-
वना च स्मृतिजनकः स्वजन्यस्मृतिनाक्यश्च संस्कार आत्मवृ-
त्तिरतीन्द्रियः पूर्वज्ञानजन्यः । तत्र ज्ञानस्यानुभवत्वेनैव कारणते-
ति प्राञ्च । नव्यास्तु सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरं संस्कारनाशेन
पुनर्बिनानुभवस्मरणप्रसङ्गात् पुनः पुनः स्मरणात् दृढतरसंस्का-
रोत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वात् । अनुमितौ शब्दबोधे च सत्यपि स्वर्ग-
नरक चानुभवाभीत्यऽपतीतेः । अनुभवत्वे जातौ प्रमाणाभावेन
स्पृश्यन्प्रज्ञानवरूपस्यानुभवत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवा-
पत्तेस्ततोपि लायवाच्च ज्ञानत्वेनैव तत्कारणत्वेत्याहुः । तथा च
पुनः पुनः स्मरणस्थले स्मरणादेव दृढतरसंस्कारोत्पत्तिरिति ।
एतेषां पूर्वानुभवतज्जन्यसंस्कारतज्जन्यस्मृतीनां समानविषय-
त्वमतो न घटज्ञानात्पटस्मृतिः ॥

स्थितिस्थापकश्च यथास्थितवस्तुस्थित्यानुषेयः । पृथिवी-
वृत्तिरतीन्द्रियश्च ॥

शब्दं शृणोमीत्यनुभवरसिद्धशब्दत्वजातिमान् शब्दः ॥

स द्विधा ध्वनिर्वर्णश्च । तत्र ध्वनिः सङ्गीतशास्त्रसिद्धानेक-
भेदवान् तत्करणं मुखवीणादिवर्णः ककारादिः । उभयत्रापि
व्याकाशः समवायिकारणम् । भेर्याकाशसंयोगवृंशदलाकाशवि-
भागादि रसमवायिकारणम् । जिह्वाताल्लादिसंयोगवृंशदलवि-
भागादिनिमित्तकारणम् । क्व चिच्छब्दोपि शब्दासमवायिकार-
णम्, दूरभेरीताडनस्थले । तत्र भेर्याकाशसंयोगादुत्पन्नस्वार-
तरा न दूरस्थपुरुषीयध्रुवणगोचरः । तस्य मन्दत्वेनानुभवात् ।
किं तु भेरीशब्दा बीजितरङ्गन्यायेन कदम्बपुकुल-पापेन वा श-

चदाच्छब्दस्तस्मादन्य इत्येवं मन्दादिभावेन जायमानेषु स्वश्रो-
त्रावच्छिन्नोत्पन्नः स्वयं गृह्यते । तेषु पूर्वशब्दो ऽसमवायिकार-
णम् । स च स्वहृत्तिभेगादिप्रयोज्यजातिमन्तं जनयतीति भेरी-
शब्दो मया श्रुत इति धीर्न विरुध्यते । तथा चासमवायिकार-
णत्रैविध्याद् द्विविधोपि द्विथोति फालित्वमिति । उक्तं च । ' सं-
योगाद्विभागाच्छब्दाच्च शब्दनिष्पत्ति ' रिति । सोऽयं शब्दो
द्विक्षणस्थायी क्षणोत्तरमनुपलम्भात् नाशकानुरोधाच्च । स्वज-
न्यः शब्द एव नाशकः । स चोत्पत्तिद्विविधक्षणे पूर्वं नाशयती-
ति सर्वे द्विक्षणस्थायिनः । अन्त्यस्य च जनकशब्दोनाशकः
सुन्दोपसुन्दन्यायेनेत्यतः क्षणिक एवान्तशब्द इत्येके । अन्त्य-
शब्द उपान्त्यनाशकनाश इति सोऽपि द्विक्षणस्याप्येवेत्यन्ये ।
सर्वसाधारण्याग्नियित्वापुसंपोगनाश एव शब्दनाशकः । तथा च
वापुसंपोगस्ततः पूर्वक्रियानाशशब्दोत्पत्ती ततः क्रियापूर्वदेश-
विभागसंपोगनाशशब्दनाश इति क्रमेण नाशाच्छब्दश्चतुर्क्षण-
स्थायीति नव्याः । सोऽयं शब्दो नित्य एव, योऽयं गकारः शिवे-
नोक्तः स एव विष्णुनोच्यते, महारात्पूर्वशुक्त इदानीमुच्यते इति
ब्रह्माभिज्ञानात् । विभुश्च, योऽयं काश्यां हकारः श्रुतः स एव स-
त्ता चने चोच्यते इति प्रतीतेः सर्वदेशव्यापिनस्तस्यानुभवात् ।
विभुत्वाच्च द्रव्यमेव सः । योऽयं तारो मया श्रुतः स एव मन्दः
श्रूयते इति प्रतीतिस्त्वारत्वादिक्यपि तत्र न विरुध्यते इति भी-
मांसकाः । उत्पन्नो गकारो नष्टो गकार इति प्रतीतेरुत्पत्तिना-
शवानेय शब्दः । सोऽयमिति तु तज्जातीयोपपत्तिः भासते इति
नैयायिकाः । तन्त्वं वैपाकरणग्रन्थे ऽस्माभिः प्रामाण्यवत् ॥

संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म ॥

स्तोत्तरमाविभावाऽजन्यसंयोगविभागजनकमित्यर्थः । तेन

कर्मणा संयोगे जननीये स्वोच्चरमुत्पद्यमानस्य विभागस्य वि-
भागप्रतिबन्धकौभूतपूर्वसंयोगध्वंसस्य चापेक्षायामपि न सतिः ।
विभागस्य प्रतिबन्धकाभावसम्पादकत्वेनान्यथासिद्धत्वेनाजन-
कत्वात् संयोगध्वंसस्य भावत्वाभावात् । न चासमवायिकार-
णादेश्च पूर्वोत्पन्नास्यापेक्षितत्वेन दोषः । संयोगजसंयोगे पू-
र्वसंयोगस्य विभागजविभागे पूर्वविभागस्य तथा प्रत्येकं जनक-
त्वसत्त्वात्संयोगविभागेत्युभयमुपात्तम् । उभयजनकत्वं कर्मण
एव न संयोगादेरिति नातिव्याप्तिः । तच्चोत्प्रेषणापक्षेपणाकु-
ञ्चनप्रसारणगमनभेदात् पञ्चधा । भ्रमणादयस्तु गमनभेदा एव ।
तच्च मूर्च्छमात्रवृत्ति मूर्च्छत्वेनैव तत्कारणत्वात् । अत एव कर्म-
समवायिकारणावच्छेदकतया मूर्च्छत्वं जातिरेवेति नव्याः । इय-
त्तावच्छिन्नममाणवत्त्वमुपाधिरेवेति शाब्चः । तच्च संयोगवेगप्र-
यत्नगुरुत्वद्रव्यस्थितिस्थापकाऽसमवायिकारणकम् । धनुःसंयो-
गादिषौ प्रथमं कर्म । ततो वेगजं कर्म द्वितीयम् । प्राणिगमनं
तृतीयम् । पतनं चतुर्थम् । स्पन्दनं पञ्चमम् । पर्णादौ विगुण्डने
यथावस्थानहेतुः षष्ठम् । तत् स्वजन्मसंयोगनाशयम् । अत एव
क्षणचतुष्टयस्थायि व्याप्यवृत्त्येवेति प्रपञ्चितमन्वयः ॥

नित्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यम् ॥

यथा घटत्वादि । घटत्वं नित्यमेकमनेककणेषु समवेतं भवति
सङ्गणसमन्वयः । समानानां भावः सामान्यम् । अनेकानुगमो
धर्म इति यावत् । शब्दवत्त्वादिकं च समवायेन शब्दाधेयेति न
सामान्यान्तरम् । तद् द्विविधं जातिरूपादिश्च । तत्र जातिः स-
मवायेनैव वर्तते उपाधिरनेकपदार्थपटितो धर्मः । यथा कारण-
त्वान्पथासिद्धत्वादिः । अन्यथासिद्धत्वं चावश्यकत्वमानपूर्व-
पार्थिना कार्यसम्भवे वरसहभूतत्वम् । निष्कृष्टं मायुक्तम् । मान्य-

स्वयंप्रकाशः । यथान्यत्र क्लृप्तानियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तत्सहभूतत्वं, यथा रासभादे । अन्यं प्रति पूर्ववर्तिनत्वे मृहीते एवान्यं प्रति पूर्ववर्तिनत्वा मृह्यमाणत्वं च । यथाकाशकुलाक्षपिभादेः । एवं भावत्वाभावत्वेन्द्रियत्वविषयत्वादिकमपि । तत्र समवायैकार्यसमवायान्तरसम्बन्धेन सत्तामत्त्वं भावत्वम् । लक्षणसम्बन्धेन सत्ताऽभाव एवाभावत्वम् । ज्ञानजनकमनःसंपोगाध्यायीन्द्रियत्वमिन्द्रियत्वम् । इन्द्रियमनोयोगस्य ज्ञानजनकत्वाल्लक्षणसम्बन्धः । आत्ममनोयोगस्य ज्ञानहेतुत्वादात्मन्यतिव्याप्तिवारणायान्तीन्द्रियमिति । विषयसारूप्यसम्बन्धेन साक्षात्कारवत्त्वं विषयत्वम् । शरीरादौ तत्सत्त्वेऽपि न दोषः । उपपेयसङ्करेऽपि उपाधेरसङ्करत्वात् । एवं कारणत्वावान्तरं, समवायिकारणत्वमसमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च । समवायेन कार्यधारित्वमाद्यम् । तच्च द्रव्यमाप्रवृत्ति, द्रव्यत्वस्यैव कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकत्वात् । समवायैकार्यसमवायमस्यासत्त्वा कारणत्वमसमवायिकारणत्वम् । एवं रूपरसगन्धस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्ववृद्धिसुखदुःखेच्छादेवमयत्नधर्माधर्मशब्देषु विशेषगुणत्वम् । तच्च स्वाश्रयव्यावृत्तौ पायिकावान्तरसामान्यवत्त्वम् । पृथिवी जलादिभ्यो भिद्यते पाकजरूपात् । तेज इतरेभ्यो भिद्यते शुक्लभास्वरूपात्, उष्णस्पर्शाद्वा इत्यादि, स्वाश्रयस्य व्यावर्तकतावच्छेदकत्वेनोपयुक्तमवान्तरजातिमत्त्वमस्तीति लक्षणसम्बन्धः । एवं निरूप्यमानं व्याप्त्याद्यपीहोदाहरणम् । नन्वेव पृथुभ्योदराकारवत्त्वगन्धवत्त्वगुणाश्रयस्वसास्नादिमत्त्वाद्युपाधिमेव घटः पृथिवी द्रव्यं गौरित्यादिमतीत्युपपत्तेर्यदत्त्वादिजातौ किं मानमिति चेत् । उच्यते । कारणत्वकार्यत्वादयस्तावत्सावच्छिन्नास्तथा च चरुकार्यतावच्छेदकतया गं

न्धस्य कार्यमाश्रयस्य च कारणतावच्छेदकतया दानहननादिभिः पुण्यपापोत्पत्तेस्तत्कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया च घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वगोत्वादिकमावश्यकम् । उपाधेः क्लृप्तत्वेपि गौरवेणावच्छेदकत्वासम्भवाद्वापकाभावे ऽवच्छेदकत्वं लघुधर्म एव प्रवर्तते इति सिद्धान्तात् । एवं वाधकामात्रे ऽनुगते प्रतीत्यापि तत्सिद्धिः । स च वाधकसंग्रहः प्राचीनैस्तुतः । 'व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करो ऽधानवस्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकसङ्ग्रहः' इति । घटत्वात्कलशत्वं न पृथक् जातिः तद्व्यक्तचमेशात् । द्रव्यत्वाद् गुणाश्रयत्वं न पृथक् जातिः, तत्त्वव्यक्तित्वात् । शरीरत्वं न जातिः, पृथिवीत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । परस्पराल्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशः सङ्करः । पृथिवीत्वं विना तैजसादिशरीरे शरीरत्वं वर्तते, शरीरत्वं विना च घटादौ पृथिवीत्वं, तदुभयमस्मदादिशरीरे । सामान्यत्वं न जातिस्तत्रापि सामान्यस्वीकारे ऽनवस्थाऽऽत्माश्रयान्यतरापत्तेः । आकाशत्वं घटो वा न जातिः, नित्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यमिति रूपहानात् । अत एवाभावसास्तादिमन्त्वं च न जातिः । समवाय उक्तलक्षणाक्रान्तोपि न जातिः सम्बन्धविरहात् । सम्बन्धिभिन्नत्वे सति संबन्धाश्रयत्वस्यैव सम्बन्धत्वेन स्वरूपे सम्बन्धत्वव्यवहारस्य गौणत्वात्स्वरूपसमवाययोर्द्वैतित्वाभ्युपगमेपि न क्षतिः । तच्च सामान्यं त्रिविधं परमपर परापरं च । सकलसामान्यव्यापकं परम् । सत्ता यथा । सामान्यान्तराऽव्यापकमपरम् । परिमाणभेदेन भिन्नेषु बाल्यकौमारादियुक्तशरीरेषु देवदत्तत्वादि । यस्य कस्य चित्सामान्यस्य व्यापकं कस्य चित् व्याप्य चान्त्यम् । द्रव्यत्वादि यथा । पृथिवीत्वादिर्घटत्वादेर्व्यापकं सत्ताव्याप्यं च तदित्यन्यत्र विस्तरः ॥

नित्यद्रव्यवृत्तयो ऽन्त्या विशेषाः ॥

समानजातीयरूपरसादिमत्परमाण्वादीनां परस्परभेदकं विना भेदानिर्णयासम्भवाच्चेदकत्वेन विशेषा अनुमीयन्ते । अनित्यद्रव्येषु स्वाश्रयेणैव भेदसम्भवात् । ते ऽन नेष्टा प्रमाणाभावात् । नित्यद्रव्यवृत्तित्वं तेषां व्यावर्तकान्तराभावे सत्यन्ते व्यावर्तकत्वेन स्वीक्रियमाणत्वादनित्यत्वं चेति लक्षणसमन्वयः । यथा मजारसकत्वेन महाराज आवश्यकः स च सत एव स्वक्षणसमर्थः । एव विशेषाः स्वत एव व्यावृत्ता इति नानवस्था । शब्दसमवायिकारणतावच्छेदकतया चाकाशे तत्सिद्धिः । अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादेराकाशमात्रवृत्तिरेपि गौरवेण कारणतावच्छेदकत्वासम्भवेन द्रव्यत्वादिजातिवत्तत्त्वावश्यकत्वादि-
ति दिक् ॥

अपुतसिद्धानां सम्यग्ध समवायः ॥

विशेषणतान्यसम्यग्धेन यावदुभयसत्त्वं यपोराश्रयाश्रयिभावस्तावयुतसिद्धौ । यथा गुणगुणिनी । पटोत्पत्तेः पूर्व तन्तुसत्त्वादप्यतिवर्णनावोभयेति । वायुरूपाभावकालघटादेरपुतसिद्धत्ववारणाय विशेषणतान्येति । अभावस्य च विशेषणतैव सम्यग्ध इत्युक्तम् । कालो ऽपि विशेषणतयेव जगदाधार इति स्पष्टमन्यत । प्राञ्चस्तु विनाशक्षणपर्यन्तं यपोराश्रयाश्रयिभावस्तावयुतसिद्धौ । तावेवापुतसिद्धौ द्वौ विशातन्तौ, यपोद्देयोरनश्यदेकमपराधितमेवावतिष्ठते । ते चावयवावयविनौ गुणगुणिनी क्रियाक्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विशेष-
नित्यद्रव्ये चेति । तन्तुपटादयो ऽवयवावयविन । आश्रयनाशजन्यघटादिनाशस्थले नाशसमये घटादेरनाशितत्वाभ्युपगमो विनाशक्षणपर्यन्तमिति । तत्र नित्यगुणतदाश्रययोरु-

स्मात्सत्त्वजात्योर्विशेषनित्यद्रव्ययोरन्याप्तेः । अथ समवायः
तन्तुषु षट् समवेत इत्यादिप्रत्यक्षसिद्ध इति नैयायिकाः ।
वैशिष्टिकास्तु समवायो न प्रत्यक्षः यावदाश्रयप्रत्यक्षं विना स-
म्बन्धप्रत्यक्षासम्भवात् सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हे-
तुत्वात् । अन्यथा घटौ सयुक्तौ इतिवत् सम्बन्धत्वं संयोगस-
मवायान्यतरत्वं तच्च संयोगसमवायभिन्नभिन्नत्वं, घटे रूपसम-
वाय इतिवत् आकाशे शब्दसमवाय इत्यपि प्रत्यक्षापत्तेः । एते-
न संयोगप्रत्यक्षे एव यावदाश्रयप्रत्यक्षं हेतुर्ज्ञापयत्, न तु
सम्बन्धप्रत्यक्षमात्रे संयोगसमवायान्यतरत्वरूपसम्बन्धवत्त्वस्य का-
र्यतावच्छेदककोटिमेषेण गौरवादीति निरस्तम् । उक्तप्रत्यक्षा-
पत्तेर्वारणाय तस्यावश्यकत्वात् । किं तु रूपादि घटादिसम्ब-
न्धवद् तदाश्रितत्वादित्याद्यनुमानात्तत्सिद्धिः । न चाधाराधेय-
भावादिरेव रूपघटयोः सम्बन्धोस्तिस्त्विति शङ्क्यम् । घटनाशात् घट-
वृत्तिरूपरसादिनाशवत्तद्वृत्तिपटादेरभावस्य च नाशप्रसङ्गात् । घ-
टवर्धसकालिकघटवृत्तिनाशत्वस्य घटनाशकार्यतावच्छेदकत्वपर्य-
वसानात् । समवायाभ्युपगमे च घटसमवेतनाशत्वमेवावच्छे-
दकमतो न दोषः । न च तत्रापि घटनाशाद् घटत्व-
नाशापत्तिः । यावनाशं प्राप्ति जन्यत्वेन कारणत्वात् ।
एतेन सम्बन्धतया समवायकल्पने भूतलघटाभावादेरापि
वैशिष्ट्यारूपसम्बन्धस्वीकारापत्तिरित्यपास्तम् । तत्र भाव-
कार्यादिति रूपवान् घट इत्यादिविशिष्टप्रत्यक्षं तु सम्ब-
न्धविषयत्वेपि तारतम्यमात्रेण सङ्गच्छते । अहं शरीरीत्यापाद-
नाच्च दृष्टसंसर्गकमत्स्यवादित्याहुः । मीमांसकास्तु गुणगुणा-
दीनां तादात्म्यमेव नीलो घटश्चञ्चलः पृथक् गृध्रश्च इत्यमेदा-
नुभावादतः समवायो निष्प्रमाणक इत्याहुः ॥ ननु शक्तिसाध-

इयादयोपि पदार्थान्तराणि सन्तीति कथं पदेव भावा इति । मैवम् ।
अविद्यारूपा वाचकत्वशक्तिस्तावदीद्वरेच्छारूपेत्युक्तम् । वन्हौ
दाहानुकूला शक्तिस्तु कारणत्वरूपसामान्यमेव । न च मण्यादे-
प्रतिबन्धकसत्त्वे दाहापचिवारणाय प्रतिबन्धकापनोद्यशक्तिस्वी-
कार आवश्यक इति वाच्यम् । मण्यभावादेरपि कारणत्वकल्प-
नया तभिरासात् । नानृतं वदेदिति विधेयस्यानृतवचननिषेधरू-
पस्याभावस्य कत्वज्ञस्य पूर्वमासायां कत्वधिकरणे व्युत्पादि-
तत्वात् । सादृश्यं च तल्लिङ्गत्वे सति तद्गन्धूपोर्ध्ववस्वरूपं सा-
मान्यमेवेति दिक् ॥

अभावो द्विधा संसर्गाभावो भेदश्च । संसर्गारोपजन्यमती-
तिविषयभाव आद्यः । भूतले घटो नेत्यारोप्यैव निषेधमतीते ।
स त्रिधा भागभावो ध्वंसोऽत्यन्ताभावश्च । भविष्यतीति प्र-
तीतिविषयो विनाशभावः भागभागः । तस्य ध्वंसः प्रतियोगी ।
तद्ध्वंसश्च उभयकाले घटभागभावो नष्ट इति प्रतीतेः ॥ उभय-
विमानभावो ध्वंसः । घटध्वंसो जात इति प्रतीतेः । तत्प्रागभा-
वश्च । घटस्त्वप्रागभावश्च उभयत्रापि ध्वंसो भविष्यतीति प्र-
तीतेः । स च न विनाशी, ध्वंसो नष्ट इति प्रतीत्यभावात् । व्य-
र्थध्वंसधाराकल्पनार्था प्रमाणाभावाच्च । सत्प्रतिविनाशशून्यः
संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः । हृदे बन्धिर्नास्ति इति भूतछादो घ-
टापसरणोत्तरं तदानयनात्पूर्वं च प्रतीतस्य तस्य घटकाले स-
त्त्वेपि न प्रतीतिः । घटज्ञानेन प्रतिवन्धात् । प्रतियोगिदेशान्य-
देशत्वस्यानतिप्रसङ्गकसम्बन्धत्वादित्याचार्याः । उत्पादिवि-
नाशशील प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तदीय एव तत्र संसर्गा-
भावा इत्यन्ये । स द्विधा एकपर्यायाप्रपर्यायसमर्थावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकोऽन्यश्च । घटत्वादि मत्प्रेकपर्यायमेकस्मिन्नपि

प्रतीतेः । तदवच्छिन्न आद्यः । द्वित्वादि अनेकपर्याप्तम् । घटौ
 द्वावितिवदेको द्वावित्यप्रतीतेः । तदवच्छिन्न एकपटवति घटौ
 न स्त इति प्रतीतिविषयो ऽन्त्यः । न च प्रतियोगिमाति कथम-
 भाव इति वाच्यम् । पुरुषमात्रवति दण्डी पुरुषो नास्तीति प्र-
 तीतेर्दण्डविशिष्टपुरुषाभावस्वीकारेण प्रतियोगितावच्छेदकाविशि-
 ष्टस्यैवाभावविरोधित्वात् । न चेयं प्रतीतिर्दण्डाभावं पुरुषाभावं वा
 ऽवगाहते । केवलदण्डपुरुषवति तत्संयोगवति पुरुषे दण्डे च दण्डी
 पुरुषो नास्तीति अनुगतप्रतीतेरिति दिक् ॥ तादात्म्यारोपम-
 न्यप्रतीतिविषयाभावो भेदः । घटः पटो नेत्यारोभ्यैव तन्निरो-
 धात् । सोपि घटः पटो न, पटो न घटपटाविति प्रतीतेः पूर्व-
 वद् द्विधा । न च घटवति घटाभावो नास्ति पटो न घटाभिस्त
 इति प्रतीतेरभावाभावोपि सिद्ध्येत् । एवं सोपि नास्तीति प्र-
 सीत्या तदभावोपीत्यनवस्येति शङ्क्यम् । अत्यन्ताभावाभावः
 प्रतियोग्येव घटादिः । अन्योन्याभावाभावः प्रतियोगितावच्छे-
 दकघटत्वादिरूप इति स्वीकारात् । ततोतिरेके प्रमाणाभावा-
 दिति भाव्यः । नव्यास्त्वभावत्वेन प्रतीतेर्घटादिप्रतियोगितदव-
 च्छेदकयोः समानवृत्तिको ऽतिरिक्त एवात्यन्ताभावभेदयोरभा-
 वः । तदभावस्तु घटाभाव एवेति नानवस्था । एवं ध्वंसस्य
 प्रागभावाः प्रागभावस्य ध्वंसभावातिरिक्त एवेत्याहुः । नन्वधिक-
 रणमेवास्तु कुतस्तदातिरिक्तत्वस्वीकारः कुतो वा तद्ग्रहणाय विशे-
 षणतास्वीकारः । भूतले घटो नास्तीत्याधाराधेयभावस्याभेदे-
 पि घटाभावे घटो नास्ति इतिवदुपपत्तेः । अत्यन्ताभावस्य नि-
 त्यत्ववादिना घटभूत्यभूतले घटानयनोत्तरं तत्सम्बन्धाभावमात्र-
 स्वीकारवदस्माभिस्तदा तदधिकरणे घटाभावत्वसम्बन्धो ना-
 स्तीत्यभ्युपेयम् । एतेन तदधिकरणे घटाभावो न स्यात् । आद्ये घट-

कालेपि घटो नास्ति इत्यापत्तिः । अन्त्ये घटानयनात्माह ना-
स्तीत्यनापत्तिरिति परास्तम् । तन्नातिरिक्ताभावे प्रमाणमिति
चेत् । उच्यते । तत्त्वज्ञानिनां क्रियमाणकर्मभिर्धर्माधर्मौ नोत्प-
द्येते इति सर्वसिद्धम् । तत्कस्य हेतोः । मिथ्याज्ञानवासनारूप,
कारणाभावादिति चेन्न । अनन्तामिथ्याज्ञानवासनानां हेतुतामपेक्ष्य
माथमिकतस्वज्ञानव्यक्तिप्रागभावस्यैव हेतुत्वकल्पने लाघवात् ।
तथा च लाघवात् कारणत्वेन प्रागभावसिद्धिः । किं चान्यतरक-
र्मजसंयोगे कर्मणः संयोग मति न समवायेन हेतुता, कर्मशून्ये तद्वृ-
त्त्यपेक्ष्यभिचारात् । नापि कालिकसम्बन्धेन, घटकर्मणा स्तम्भाका-
शसंयोगापत्तेः । तस्मात्स्वजन्यसंयोगप्रागभाववता संसर्गेण कर्मणा
कारणता वाच्येति प्रागभावसिद्धिः । एवमनेकतन्तुकपटादिस्थले
तत्तत्तन्तुसंयोगानामपि न समवायेन हेतुता संयोगेभ्यो द्विमात्रानि-
ष्टेभ्यः पटस्याधिकेपूत्यपेक्ष्यभिचारात् । कालिकेन हेतुत्वे तू-
क्तातिप्रसङ्ग इत्युक्तरीत्या स्वजन्यपटप्रागभाववता संसर्गेण हेतुता
वाच्येति तत्सिद्धिः । एवं दाहे गण्यभावः प्रतिबन्धकाभावतया
कारणम् । तस्माधिकरणस्वरूपत्वे तावदधिकरणानां कारणत्वे
गौरवात् । अभावव्यतिरेकेण कारणतावच्छेदकतयाधिकरणे दु-
र्बलत्वेन तदयोगान्वात्यन्ताभावोपि लाघवाद् भिन्न आवश्य-
कः । एवमतिरिक्त्वं समन्तरेण भोक्तृस्यैव दुर्बलत्वात्त्वं सोप्या-
वश्यकः । तथाहि । न तावन्नित्यमुखाभिन्याक्तिर्भुक्तिः । सुखव-
दभिन्यधोर्नित्यत्वे इदानीमपि सत्त्वेन भुक्तिसंसारयोरविशेषप्र-
सङ्गात् । न च नित्यमुखाभिन्याक्तिर्भुक्तिसमये जायते मनसेति
प्रतं साधु । जन्यभावस्य विनाशिस्वनियमेनैकज्ञानव्यक्तिनाशे
भुक्तिहानापत्तेः । अभिन्याक्तिपरम्परा च जन्यज्ञानत्वावच्छिन्ने
शरीरस्य हेतुत्वेन तदभावाच्च युक्ता । तस्मादात्यन्तिको दुःख-

ध्वंसो मुक्तिः । आत्यन्तिकत्वं च समानाधिकरणदुःखतत्प्रागभा-
वाऽसमानकालिकत्वम् । इदानीं सुखदुःखध्वंसस्यास्मदीयदुःख-
प्रागभावसमानकालिकत्वात्स्वेत्यादि । इदानीमस्मदीयदुःख-
ध्वंसस्य मुपुत्तिकाले दुःखसमानकालिकत्वसत्त्वात्प्रागभावेति ।
उपान्त्यदुःखध्वंसस्य तत्प्रागभावासमानकालिकत्वाद् दुःखेति ।
तादृशश्च मोक्षस्तत्त्वज्ञानेनात्मनि जन्यते । तद्यथा । तत्त्वज्ञानेन
मिथ्याज्ञानवासनानिपुणौ रागद्वेषमोहानां निवृत्त्या कर्मान्तरेषु
प्रवृत्तिरेव न, पूर्वसंस्कारात् प्रवृत्त्या कर्मेत्येतावपि नादृष्टोत्पत्तिः ।
अदृष्टहेतुमिथ्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानप्रागभावस्य वा अभवात् । त-
था चोक्तं वाचस्पतिमिश्रैः । मिथ्याज्ञानसलिलावसिक्तायामा-
त्मभूमौ धर्माधर्मावहकुरं जनयत इत्यादिना । प्राचीनादृष्टं च
ज्ञानाग्निसहकृतयोगवशात्कायव्यूहेन गुणयत् सर्वभोगान्नश्यति ।
तथा च पूर्वकर्मसमाप्तौ मोक्षव्यकर्मन्तराभावाज्जन्माभावे सिद्धे
वर्तमानशरीरभोग्यसुखदुःखनाशसिद्धौ चात्यन्तिकदुःखनिवृ-
त्तिरिति । तथा चासपादीयं सूत्रम् । 'दुःखमन्मप्रवृत्तिदोषमि-
थ्याज्ञानानामुत्तरोचरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति । ननु किं
तत्तन्महानं किं वा मिथ्याज्ञानं कथं वा तयोर्निर्वर्त्यनिवर्त्यकभावः ।
उच्यते । देहेन्द्रियादावनात्मन्यात्मत्वमिदमेव मिथ्याज्ञानम् ।
तच्च संसारिणामनादिपरागतं दुर्बुद्धिकल्पितकुतर्कात् दृढतरं
जायते । तथा लौकायतिकोक्तयुक्त्या देहात्मवादे, नित्यात्मवा-
दसाधकयुक्तिभिर्नित्याणुमनएवात्मेति पक्षे, सकलशरीरव्यापि-
दुःखाद्युपलब्धिहेतुभिः सकलदेहव्यापकत्वगादीन्द्रियसमुद्राया-
त्मपक्षे, इन्द्रियोपपानेपि बुद्धिसत्त्वमात्रेण मुखाद्युपलब्धेर्बुद्ध्या-
त्मवादे, तदभावेपि सुपुत्री सात्मकत्वव्यवहारात् प्राणात्मवादे ।
ततश्च तन्निरासार्थं पञ्चानां तेषामात्मवत्त्वे गुणपदेव कस्य

चिदिदार्थं परस्य तद्विरोधान्नान्नाप्य च प्रवृत्त्यापन्त्या प्रवृत्तिनि-
वृत्त्यो. सङ्गरापत्तिरित्यादिको देहाद्वयतिरिक्तव्यापकात्मनिर्णा-
यक इतरेषां पक्षाणामायासत्वनिर्णायकः श्रुतिस्मृतीतिहासानां
तादृगात्मप्रतिपादकानां तादृगात्मप्रतिपादने तात्पर्यनिर्णायकश्च
न्यायसमूहो ऽनुसंधेयः । तदनुसन्धानमेव च विचारः । स
द्विधा श्रवणमननभेदात् । तत्र न्यायैर्निर्णीततात्पर्यकश्रुत्यादिभि-
रात्मनिर्णयः श्रवणम् । ततोप्युक्तवादिदुस्तर्कजालैरसम्भवा-
विपरीतभावनोत्पत्तेस्तन्निवारकन्यायानुसन्धानं मननम् । तत-
श्च व्यासश्रुत्यागेन देहाद्वयतिरिक्तात्माकारमनोनुसन्धानं निदि-
ध्यासनम् । ततो यथा भूतदेहाद्वयतिरिक्तात्मसाक्षात्कारस्त-
त्त्वज्ञानात्मको जायते ऽयं संपूर्णं मिथ्याज्ञानमुन्मूलयति । विशेष-
पदर्शनजन्यलौकिकसाक्षात्कारत्वेन अप्रतिवर्त्तकत्वदर्शनात् ।
श्रुतिरप्येवमाह । 'तरति शोकमात्मावेत्' 'आत्मा वा अरे दृष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति मिथ्याज्ञाननाशः शो-
कतरणं तदेतुरात्मदर्शनं तदेतूनि श्रवणादीनि त्रीणि इति वि-
वेकः । नन्वात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्यैव मिथ्याज्ञाननाशकत्वे द्र-
व्यादिसर्वपदार्थप्रतिपादनं व्यर्थमिति चेन्न । तत्त्वज्ञानमन्तरेण
तद्विश्रुतेनात्मज्ञानासम्भवात्परम्परोपयोगेन सार्थक्यात् । न्या-
यव्युत्पादकत्वेनाप्युपयोगाच्च । तथागमज्ञान भगवत्त्वसादमन्तरेण
न भवतीति सोऽपि तत्त्वतो ज्ञेय उपास्यश्च । तथा च श्रुतिः ।
'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तथा शिवमविज्ञाय
दुःखस्यान्तो भविष्यती'ति । आचार्यैरप्युक्तम् । 'स हि तत्त्व-
तो ज्ञात आत्मसाक्षात्कारस्योपकरोती'ति । नन्वाश्वरे किम्मा-
नम् । न प्रत्यक्षम् । तस्य परोक्षत्वात् । नापि श्रुतिः सकर्तृका
कार्यत्वात् घटवदिति अनुमानम्मानम् । परमाण्वावन्ततो वाया-

त घटादावंशतः सिद्धसाधनाच्च अदृष्टद्वारा जीवकर्तृकत्वेन सिद्धसाधनाच्च उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिप्रत्यक्ष-
कर्तृत्वेन कुलालादेर्हेतुतायाः सिद्धेश्च अनेकज्ञानादौ कारणता-
वच्छेदककल्पने गौरवापत्तेश्च कृतिप्रत्यक्षस्यैव कर्तृपदार्थत्वाच्च
कृपातूष्णरसस्तदर्थश्रयवाचकत्वात् । अस्तु तर्हि कृतिप्रत्यक्षेनैव
हेतुतेति चेन्न । अनेककृतिषु कारणतावच्छेदकत्वेन गौरवात् तेन
रूपेणापि हेतुत्वाऽसिद्धेः । किं चैवमीश्वरे ज्ञानेच्छपोरसंसि-
द्धयापत्तिः । श्रुतेस्तत्सिद्धिरिति चेत् । सुखस्यापि स्वीकाराप-
त्तेः । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति श्रुतेः । न च वेदकर्तृत्वे-
नैश्वरसिद्धिः । तस्यानादित्वात् । ' शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः
स्पर्तारो ऽस्य न कारका ' इति स्मृतेरिति चेत् । अ-
त्रोच्यते । कुलालादिना ऽसंवलितमुदादिभिर्व्यवहृत्तजन-
नाद्यत्र कुलालादेर्हेतुतेति सर्वसिद्धम् । तत्र कारणतावच्छेदकं
न कुलालत्वादि जातिः । कुशलव्राह्मणादिभिरपि तज्जननात् ।
तत्र तत्सत्त्वेपि सङ्करापत्तेः । नोपाधिरपि, दुर्बचनात् । घटजन-
कस्य च दण्डादिसाधारणत्वात् । घटजनकत्वेन घटहेतुताया अ-
सम्भवाच्च । कृतिप्रत्यक्षेन हेतुतायाश्च प्रागेव निरासत् । तस्मादा-
त्मत्वमेव कारणतावच्छेदकं परं तु अनेनेदमेतदर्थमहं करिष्या-
मीत्याद्यालोचनरूपज्ञानतादृशेच्छामयत्नास्तद्व्यापारा अन्वय-
व्यतिरेकासिद्धाः । तान्निना कुलालादेर्व्यवहृत्तनुत्पत्तेः । अनोद्वय-
शुकाद्युपादानगोचरपरमाणुभिर्द्वैर्गुणकं करिष्यामि इत्यादिक-
ज्ञानादिमानात्मा तत्कर्त्तृ वाच्यः । स च सृष्ट्यादौ शरीराद्य-
भावात्तादृशजन्यज्ञानाऽसम्भवाग्नित्यज्ञानवान् सिद्धयतीश्वर इ-
त्युच्यते । एवं च कार्यमात्रकारणतावच्छेदकत्वेनैव जीवेश्वरसा-
धारणात्मत्वजातिसिद्धिरिति वयं विभावयामः । तथा च जन्य

कृत्यजन्यकार्यमाभ्युपगम्य कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानमेव तत्र प्र-
माणम् । घटादावशतः सिद्धसाधनवारणायाजन्यान्तं पक्षे विशेष-
णम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धावुद्देशायामस्यादूष-
णत्वे च तन्नोपादेयम् । एवं चेश्वरस्य सर्वज्ञतापि सिध्यति ।
केषां चित्पदार्थानां फलत्वेन केषां चित्सृज्यत्वेन केषां चिद्धे-
तुत्वेन केषां चिदवच्छेदकत्वेन विपर्ययकारणादिति निरूपितम-
स्माभिस्तर्करत्ने । एव वेदकर्तृत्वेनापि तत्सिद्धिः । 'तस्माद्यज्ञा-
त्सर्वद्वुव ऋचः सामानि जज्ञिरे' इति श्रुतेः । 'वेदः सकर्तृकः
वाक्यत्वात् भारतादिवदित्यनुमानाच्च वेदस्य सकर्तृकत्वावगमा-
त् । स्मर्त्तार इति स्मृतिरप्युक्तार्थपरा, स्मृतिर्यथा स्वसमानविषय-
वाक्यापेक्षा तथा वेदः कल्पान्तरीयानुपूर्वसदृशानुपूर्वमानि-
त्यन्यत्र निर्णीतत्वादित्यलं विस्तरः । तस्य चेश्वरस्योपास-
ना श्रुतिस्मृत्याद्यनुसारेणानेकधा महद्भ्योवगन्तव्येति पल्लवे-
नालम् ॥

बालबुद्धिमकाशार्थ पदार्थानां मदीपिका ॥

रत्नोजिभट्टपुत्रेण कोण्डभट्टेन निर्मिता ॥ १ ॥

इति श्रीमत्पद्मावयप्रमाणपारावारपारीणरत्नोजिभट्टात्मज-
कोण्डभट्टकृता पदार्थदीपिका समाप्ता ॥

